

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

HACC-I EKBER GÜNÜ HAKKINDA ŞÂRİHLERİN YAKLAŞIMLARI

THE APPROACHES OF COMMENTATORS ON THE DAY OF HAJJ-I AKBAR

İbrahim SAYLAN

Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
Hadis Ana Bilim Dalı.

e-mail: isaylan@hotmail.com, orcid.org/0000-0001-8462-8927.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 19 Şubat 2022 / 19 February 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 5 Nisan 2022 / 5 April 2022

Yayın Tarihi / Published: 14 Temmuz 2022 / 14 July 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Temmuz-Güz/ July – Autumn 2022

Cilt / Volume: 8, Sayı / Issue: 2, Sayfa / Pages: 567-601.

Cite as / Atıf: Saylan, İbrahim. “Hacc-ı Ekber Günü Hakkında Şârihlerin Yaklaşımları [The Approaches of Commentators on The Day of Hajj-i Akbar]” İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies 8/2 (Temmuz/July 2022), 567-601.

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

OPEN
ACCESS

TR
İZİN

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ihya>

Öz

Tevbe sûresinin hicretin dokuzuncu yılında Medine’de en son nâzil olan sûrelerden olduğu ifade edilmiştir. Sûrenin üçüncü ayetinde geçen “yevme’l-hacci’l-ekber” (büyük hac günü) ibaresinin delâlet ettiği anlam ihtilaf konusu olmuş, buradaki “ekber” nitelemesinin bir güne mi, haccın tümüne mi veya haccın herhangi bir nüsüküne mi işaret ettiğine dair kaynaklarda farklı bilgiler aktarılmıştır. Bu çerçevede haccın en büyük gününden neyin kastedildiği hakkında; arefe günü, nahr (Kurban Bayramı’nın ilk) günü, Hz. Ebû Bekir’in hac emirliği yaptığı hac, Hz. Peygamber’in Vedâ haccı, hacc-ı kırân, mutlak hac ve bütün hac günleri şeklinde görüşler ileri sürülmüştür. Çalışmamız “hacc-ı ekber” ile ilgili rivayetleri “hacc-ı ekber”i doğrudan ele alan rivayetler ve hacc-ı ekber günü ile aralarındaki irtibatı tespit edebilmek için en faziletli günle alakalı rivayetleri bunlara şârih ve müfessirlerin yaklaşımları olmak üzere üç başlık altında ele alınmıştır. Yaptığımız incelemede şârihlerin çoğunda Buhârî ve Müslim’in Sahih’lerinde yer alan hadislerle binaen “hacc-ı ekber”in nahr günü olduğu kanaati hâkimdir. Sübûtu Kur’an ve Sünnet ile sabit olan “hacc-ı ekber günü” terkibi, delâleti yönüyle zan ifade etmektedir. Çalışmamızda bu delâletin farklılığının nedenleri ve şehirlerde aktarılan rivayetlerin şârihlerce nasıl anlaşıldığını tespit etmeyi amaçladık. Konu rivayet temelli olduğu için öncelikle şârihlerin görüşlerini ele aldık. Konunun tefsirle alakalı yönleri olduğu için müfessirlerin görüşlerini de aktarmayı ihmal etmedik.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hacc-ı Ekber, Şârih, Tevbe Sûresi, Nahr Günü.

Abstract

It is stated that the Surah At-Tawbah was one of the last descended surah in Medina in the 9th year of Hijra. The phrase "yevma'l-hacci'l-ekbar" (the day of the great hajj) in the third verse of the surah has been the subject of controversy, and different information has been given about whether the term "akbar" in the phrase is a day or a hajj or any repetition of the hajj. In this context, many views have been put forward about what is meant by the biggest day of Hajj, such as the day of Arafah, the day of Nahr (the first of the Sacrifice Feast), the Hajj that Abu Bakr was the ameer of Hajj, the Prophet's farewell hajj, Hajj-i-kiran, all hajj days and absolute hajj. In our study, the narrations about "hajj-i akbar" are discussed under three headings: the narrations that directly deal with "hajj-i akbar" and the narrations about the most virtuous day in order to determine the connection between them and the day of hajj-i akbar, and the approaches of commentators and glossators to these narrations. In the research conducted, according to most of the commentators, based on the hadiths in Bukhârî and Muslim, it is concluded that "hajj-i akbar" is the day of nahr. The combination of "hajj-i akbar day", the evidence of which is fixed by the Qur'an and Sunnah, expresses suspicion in terms of its indication. In our study, we aim to determine the reasons for the difference of this indication and how the narrations quoted in the annotations are understood by the commentators. Since the subject is based on narration, we first discussed the opinions of the commentators. We didn't neglect to convey the views of the commentators, as the subject has aspects that concern the interpretation.

Key words: Hadith, Hajj-i akbar, Surah At-Tawbah, Commentator, The day of Nahr(the first day of ‘Eid al-Adha).

Extended Abstract

The study which we aim to determine what is meant by the phrase "yevma'l-hacci'l-ekber" in the third verse of the sura of tawbah, the views of commentators and glossators on this expression in a quantity that will set an example for the general content have been evaluated by revealing. There has been disagreement about the indication of this composition, which is fixed with the Qur'an and Sunnah. Although there are rumors and opinions that "Hajj-i akbar" refers to the day of Arafa, the day of nahr, the hajj where Abu Bakr was the emir of hajj, the Farewell Sermon, the Kıran hajj, the four days of the Eid-al-Adha, and the absolute hajj, the controversy is focused on the day of "nahr" and "Arafah".

In our research; We divided commentators into two groups: those who clearly stated their opinions and those who listed the relevant evidence without expressing an opinion.

1. Among the commentators, we can list those who clearly prefer "yevma'l-hajji-ekber" as follows:

1.1. Those who say that it is the day of Arafa: Tūribishfī and Muzhirī.

1.2. Those who say "Yevmu'n-nahr", that is, the first day of Eid al-Adha, are: İbn Battal, Ahmed al-Kurtubī, Navavī, Tībī, Ibn Qayyim, Kirmanī, İbnu'l-Mulakkın, İbn Raslān, İbn Hacer, Aynī, Munāvī, Ali el-Karī and Emir es-San'ānī.

1.3. Absolute (performed on time and unchanged in time) hajj: Tahāvī

2. Among the commentators, those who did not express their views on "yevmal-hajjil-ekber" and whose opinion was understood from the method of handling the issue

2.1. Those who convey the views expressing that the first day of Eid al-Adha, that is, yevmu'n-nahr, primarily and in more detail: Kastallānī, Mubārekpūrī.

2.2. Those who explain not a certain narration, but directly turning the time back to its original time, centered on the forbidden months and progeny: Only Khattābī.

However, some commentators made subject-centered explanations, not with a certain narration. Commentators such as Tahāvī and Khattābī, whose opinions we consulted, followed a subject-oriented commentary; In addition to this, it can be said that other commentators follow a narration-centered way. Tahāvī dealt with the issue in a general context by focusing on returning the issue to the time to its origin, and offered a solution. Khattābī, on the other hand, without making a choice on any narration, explained the restoration of time, the haram months and the changes made in the period of Ignorance about these months.

The virtues of certain times and days have come to the fore in the narrations in which the term "akbar" is used for Hajj; It has been dealt with the narrations expressing the superiority of the days of Friday, Arafah and Nahr. From the commentators; Navavī, Irākī, İbn Raslān, Munāvī, Emir es-San'ānī, Shawkānī and Sahārenpurī evaluated the narrations about the virtuous day with "yevma'l-hacci'l-ekber" together. Navavī, İbn Raslān, Munāvī and Shawkānī not only accepted that "hajj-i akbar" is the day of nahr, but also accepted that the most virtuous day is the day of Arafa. In addition, some commentators; without needing any other evidence, mentioned that when Friday and nahr or Friday and arefe come together, it can be "hajj-i akbar" due to the virtues of these days.

For "yevma'l-hacci'l-ekber", among the commentators; Those who say that it is the first day of Eid al-Adha, that is, yevmu'n-nahr: Mukātil b. Sulayman, İbn Kathir, Bayzāvī, Calaladdīn al-Mahallī, Suyūtī, Shawkānī, Alūsī and Camāladdin el-Kāsimī. Those who say that it is the day of Arafah, we can list Zamakhsharī and Nasafī. The majority of commentators, although not as much as glossators, are of the opinion that "hajj-i akbar" is the day of nahr, but those who say that it is the day of Arafa are not to be underestimated. In a sense, this shows the influence of Ibn Abbas' view on the subject on the commentators. In our opinion, both commentators and glossators have dealt with the issue purely on narrations. When we look at the subject from a more general perspective, the nasi practice of the Jahiliyya period was kept out of sight and no attention was paid to the emphasis in this sense. One of the issues that our Prophet emphasized in the Farewell sermon was to

abolish the practice of the Arabs of Jahiliyyah to relocate the forbidden months. This issue is expressed in Surah At-Tawbah and some narrations. In one of these hadiths quoted by Bukhārī, Muslim, and other hadiths from Abu Bakr al-Sakafi (d. 51/671 [?]), the Prophet on his camel on the day of Nahr in the Farewell sermon; that time has returned to its original state when Allah created the heavens and the earth; in the sight of Allah there are twelve months and four of them are haram; He stated that the months of Zilkade, Dhul-Hijjah and Muharram come one after the other, and that there is also Rajab, the month of Mudar. The fact that the Messenger of Allah first asked his interlocutors what month this was and then said, "Isn't it in Dhul-Hijjah", shows that he aimed to correct the mistake about time in their minds. Although these two issues are dealt with one after the other in the hadith sources, this issue has been neglected in the commentaries and tafsir. The main secret of the emphasis of what day is today, which the Messenger of Allah said in the context of the subject, was also missed, and due to this, different opinions emerged on the subject. The emphasis on one aspect of the event in the narrations caused the subject to shift to different points. Commentators and glossators did not deal with the issue with a holistic perspective and reached a conclusion based on the relevant narration.

When viewed conceptually as the fulfillment of the order in reference to the verse, Hz. Abu Bakr's hajj; The farewell sermon, from the emphasis of "hajj-i akbar" in the khutbahs delivered under the leadership of the Messenger of Allah on different days and places; the day of Arafah, based on the fact that making a pause in Arafat is the greatest element of hajj; It can be said that the Nahr day is "hajj-i akbar" as it contains many elements of the hajj. However, considering the Rasūlullah's emphasis on time today, "hajj-i akbar" should be a day that covers all of these days. The emphasis on "akbar" here is to distinguish hajj from umrah, which is the hajj performed in its own time. In this sense, it is noteworthy that the emphasis in the interpretations changes according to which word is made, and we think that the meaning devoted to "yewm" and the emphasis on "hajj-i akbar" are effective in the conflicts between scholars. As a result, "hajj-i akbar" is an obligation of hajj that consists of combinations of all these times, has not been changed in its qualifications and is fulfilled in its original identity.

Giriş

Tevbe sûresi, hicretin dokuzuncu yılında nâzil olmuş; Tebük seferinde ve sonrasında yaşanan ictimaî ve siyasal hususlara temas etmiştir. Bu sûre, en son inen sûre¹ kabul edildiği gibi Mâide sûresinden sonra Nasr sûresinden önce Medine’de nâzil olduğu² da ifade edilmiştir.³

Hz. Peygamber, Tebük seferi dönüşünde Müslümanlara hac yaptırması için Hz. Ebû Bekir’i hac emiri olarak görevlendirmiştir.⁴ Hac kafilesi Medine’den ayrıldıktan sonra Tevbe sûresinin ilk bölümü nâzil olmuş ve burada müşriklere bazı ihtarlar verilmiştir. Resûl-i Ekrem, bu uyarıları bildirmek üzere Hz. Ali’yi görevlendirmiştir. Bu görev dâhilinde Hz. Ali, Kurban Bayramı birinci günü Akabe cemresinde otuz küsur ayet okumuş ve ardından; bu yıldan sonra müşriklerin Beytullah’a yaklaşamayacağı; Kâbe’nin çıplak olarak tavaf edilemeyeceği;⁵ müminlerden başkasının cennete giremeyeceği; verilen sözlerin mutlaka tutulacağına dair maddeleri tek tek saymıştır.⁶

Bu ilahi fermanda ahidlerine sadakat gösterenler için getirilen istisnalarla birlikte müşriklerle yapılan antlaşmaların dört ayla sınırlandırıldığı, müminlerle müşriklerin dinî, siyasî ve sosyal konularının birbirinden ayrılacağı kesin bir şekilde vurgulanmıştır. Söz konusu ihtarın zamanı ayet-i kerimede; “yevme’l-hacci’l-ekber” (büyük hac günü)⁷ şeklinde ifade edilmiştir. Ancak bununla neyin kastedildiği ihtilaf konusu olmuştur.

Kur’ân-ı Kerim’de sadece bir yerde geçen “yevme’l-hacci’l-ekber” tabirine; İbn Ebî Şeybe (öl. 235/849),⁸ Müslim (öl. 261/875),⁹ Ebû Dâvûd (öl. 275/889),¹⁰ Tirmizî (öl.

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir (b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2002), “Tefsîr/ et-Tevbe”, 1; Ebû’l-Fidâ’ İsmâil b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1419/1998), 4/89; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. (İstanbul: Azim Yayınları, ts.), 4/260

² Ebû’l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvil fi vücûhi’t-te’vil* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1407/1987), 2/241; Hayrettin Karaman vd. *Kur’ân Yolu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 2/716.

³ Sûre, adımı içinde hata yapıp hatalarından dönen müminlerin başışlanacağına dair (et-Tevbe 9/104, 117, 118) ayetleri ile sûrenin muhtelif yerlerindeki tövbelerin kabulüyle ilgili atıflardan almaktadır. Ayrıca sûre; Berâe, Fâdiha, Kadîme, Mukaşşise ve Muzhiye gibi adlarla da adlandırılmıştır. bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/241; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1420/1999), 15/521; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu’l-kadîr el-câmi’ beyne fenneyi’r-rivâye ve’l-dirâye min ‘ilmi’t-tefsîr* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414/1994), 2/378.

⁴ Hacı Ataş, *Hac Emriği* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 1. Basım, 2021), 40-46.

⁵ Buhârî, “Tefsîr/et-Tevbe”, 3 (No: 4656); Müslim, Ebû’l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbüri, *el-Câmi’u’s-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, ts.), “Hac”, 435 (No:1347).

⁶ Bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şu’ayb Arnaût vd. (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1421/2001), 1/183 (No: 4); Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-beyân an te’vili âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicre, 1422/2001), 11/316; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 4/94; Yazır, *Hak Dini*, 4/261.

⁷ (....) وَأَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ بِتَوْبَةِ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ. “Hacc-ı ekber gününde Allah ve Elçisi’nden insanlara bir bildiridir.” (et-Tevbe 9/3)

⁸ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Musannefi’l-ehâdis ve’l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1409/1989), 3/378.

⁹ Müslim, “Hac”, 435.

¹⁰ Süleyman b. el-Eş’as Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-Arabî, ts.), “Menâsik”, 67.

279/892),¹¹ Nesâî (öl. 303/915)¹² ve Beyhakî (öl. 458/1066)¹³ gibi hadis âlimleri müstakil bir bab ayırmıştır. “Hacc-ı ekber”in hangi gün olduğu ve neden ekber vasfının verildiğine dair; Ali el-Kârî’nin (öl. 1014/1605) *el-Hazzu’l-evfer fi’l-hacci’l-ekber* ve Sivaslı Numan Efendi’nin (öl. 1768) *Yevmu’l-hacci’l-ekber*¹⁴ adlı müstakil risaleleri bulunmaktadır.¹⁵

Çalışmamızda “hacc-ı ekber” hakkında dayanak olarak sunulan rivayetlere şârih ve müfessirlerin yaklaşımları ele alınmış, konu bağlamında “ekber” ile “en faziletli” gün nitelemesinin yapıldığı rivayetler arasında bir ilişkinin olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. “Hacc-ı ekber” günü hakkında kanaatini açık bir şekilde ifade eden şârih ve müfessirler kronolojik olarak sıralanmış, ayrıca görüşlerini net olarak ifade etmemekle birlikte konuyu işleme tarzlarından hareketle kanaatlerini tespit etmeye çalıştığımız şârih ve müfessirler de zikredilmiştir. Çalışmamızda Tevbe sûresi üçüncü ayette geçen “yevme’l-hacci’l-ekber” ibaresi ile ilgili hadis kaynaklarındaki rivayetler ve bunlara şârihlerin yaklaşımları ele alınmıştır. Konumuz rivayet temelli olduğundan tefsir kaynakları da incelememizde başvuru kaynakları olarak kullanılmıştır. Çalışmamız şerh ve tefsir kaynaklarının hepsini kapsamamakla beraber genel kabul görmüş ve bir kanaat oluşturacak nicelikte eserler incelenmiştir

1. Hacc-ı Ekber Gününü Doğrudan Ele Alan Rivayetler

Hicretin sekizinci yılında Mekke fethedilerek Kâbe’nin etrafındaki putlar temizlenmiş ve kimi müşrikler Müslümanlarla antlaşarak gündelik hayatlarına devam etmişlerdir. Allah Teâlâ tarafından müşriklerden antlaşması olmayanlara, antlaşmasını bozanlara veya antlaşması olup da süresini dolduranlara antlaşmalarının yenilenmeyeceğinin hac günlerinde bildirilmesi istenmiştir. Bu bildirinin zamanına işaret eden ayetin yanı sıra Allah Resûlü de (s.a.s.) bir sonraki yılda yapılan hacda “hacc-ı ekber”e dikkat çekmiştir.

Konu hakkındaki rivayetlere geçmeden önce araştırmamızın temel unsuru olan “yevme’l-hacci’l-ekber” terkinin oluşturduğu kavramlar hakkında kısaca bilgi verilecektir. Yevm kelimesi, Arapçada “gün” anlamına geldiği gibi “vakit” anlamına da gelmekte¹⁶ ayrıca bu kelime “zaman” veya “günler” manasında da kullanılmaktadır. Nitekim tarihte günlerce süren Sıffın Savaşı’na “yevmü Sıffın” denilmektedir.¹⁷ Terkinin ikinci unsuru olan hac kelimesi sözlükte; gitmek, ziyaret etmek ve yönelmek anlamlarına gelmekte; istilahta ise

¹¹ Ebû ‘Îsâ Muhammed b. ‘Îsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), “Hac”, 110.

¹² Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu‘ayb en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kebîr*, thk. Abdulmun‘im Şelebî (Beyrut: Mu‘essesetu’r-Risal1421/2001), 4/192.

¹³ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kebîr*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ’ (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1424/2003), 5/227.

¹⁴ Numan Efendi’nin *Yevmu’l-Hacci’l-Ekber* adlı risalesi üzerine Abdullah Kahraman’ın yapmış olduğu çalışma için bk. *Kültür Tarihimizde Sivaslı Bir Aile SARIHATİPZADELER*, ed. Alim Yıldız (Sivas, Buruciye Yayınları, 2011), 273-286.

¹⁵ Ayrıca bu konu Tevbe sûresi tefsirinde, hac ve siyere dair kimi eserlerde bir bölüm olarak ele alınmıştır. bk. Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi* (İstanbul: Kuramer, 2018.), 28-33; Enver Polatoğlu, *Kur’an’da Hac* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 15-17.

¹⁶ Yazır, *Hak Dini*, 4/270.

¹⁷ bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 11/336; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyin b. Mes‘ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ el-Begavî, *Me‘âlimü’t-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullâh en-Nemr vd. (Riyad: Dâru Taybe, 1409/1999), 4/12; Râzî, *Me‘âtihu’l-gayb*, 15/525; Salim Ögüt, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/393.

gücü yeten her Müslümanın belirli vakitlerde Kâbe, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret ederek belirlenmiş dinî yükümlülükleri yerine getirmek suretiyle yapılan ibadet kastedilmektedir. Hac, "ekber" sıfatıyla birlikte; "büyük, daha büyük veya en büyük hac" anlamlarına gelmektedir. Bir bütün olarak "yevme'l-hacci'l-ekber" terkihi ile hangi zamanın kastedildiği veya "ekber" sıfatının günü mü yoksa haccı mı nitelediği hususunda farklı görüş ve kanaatler bulunmaktadır. Kaynaklarda yaptığımız tetkike göre konuyla ilgili rivayetleri şu başlıklar altında toplamak mümkündür.

1.1.Arefe Günü

Arefe, haccın en büyük rüknü olan Arafat vakfesinin yapıldığı, zilhicce ayının dokuzuncu gününe denir. Bugünün kendisiyle bütünleştiği Arafat dağı ise; Mekke'nin 21 km doğusunda, Tâif dağ yolu üzerinde yaklaşık 14 km² genişliğinde düz bir alandır.¹⁸

"Hacc-ı ekber" in arefe günü olduğunu kabul eden rivayetlere baktığımızda Taberî ve başka müfessirler, Hz. Ali'ye dayandırdıkları rivayetle şu bilgiyi aktarmışlardır: Ebû's-Sahbâ' el-Bekrî, ben Ali'ye bugünün hangisi olduğunu sordum. O da, "Resûlullah Ebû Bekir'i haccı ikame etmek için gönderdi. Beni de beraberinde Berâe sûresinden kırk ayetle gönderdi. Arafat'a geldik. Ebû Bekir hutbe irad etti ve hutbesini bitirdikten sonra bana yönelerek, 'ya Ali kalk! Allah Resûlü'nün mesajını ilet', dedi. Ben de Berâe sûresinden kırk ayet okudum." buyurdu.¹⁹ Hz. Ebû Bekir'in hac emiri olarak Müslümanlara hac yaptırdığı esnada benzer lafızlarla Mina'da da hutbe okunduğu ifade edilmiştir. Kaynaklarda hem Arafat'ta hem de Cemerât'ta hutbe irat edildiği ve ardından Tevbe sûresinin ilgili ayetlerinin okunduğu nakledilmiştir.

Konuyla ilgili Muhammed b. Kays'tan "merfû" olarak iki haber rivayet edilmiştir. O, Allah Resûlü bize arefe akşamında hitap etti sonra "emmâ ba'd" dedi ve ardından "Bugün hacc-ı ekber günüdür." buyurdu ve başka da bir şey aktarmadı. Bir diğer rivayette de Hz. Peygamber arefe günü insanlara hitap etti ve; "Bugün hacc-ı ekberdir." buyurdu.²⁰ Bu rivayet aynı lafızlarla, Misvere b. Mahreme'den de aktarılmıştır.²¹ Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210), "yevme'l-hacci'l-ekber" i arefe günü olarak kabul edenlerin görüşlerini şöyle açıklamaktadır: "Hac arefedir."²² hadisi, şayet kişi Arafat vakfesinden sonra başka bir şey yapmadan vefat ederse diğer menâsiki için dem verilerek hac ibadeti tamamlanmış olur.²³

Hz. Ömer (r.a.) ile bir Yahudi arasında geçen: "*Bugün sizin dininizi kemâle erdirdim.*" ayetiyle ilgili diyalog da konuyla alakalı başka bir delil olarak zikredilebilir. Târık b. Şihâb'ın

¹⁸ Bk. Abdullah Boks, "Arafat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/261.

¹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/321; Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *el-Kesf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an*, thk. Ebû Muhammed b. 'Aşûr (Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1422/2002), 5/10; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 4/94; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959), 8/319.

²⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/387; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/323-324; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tîb (Suudi Arabistan: Mektebetu Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999), 6/1748.

²¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/525.

²² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/387; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 31/64; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Kahire: Dâru'l-İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1336/1918), "Hac", 57; "Menâsik", 57.

²³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 5/326.

naklettiğine göre bir Yahudi Hz. Ömer'e gelerek: "Sizin kitabınızda okuduğunuz bir ayet var ki, biz Yahudilere indirilmiş olsaydı, o günü bayram yapardık", dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer: "O hangi ayettir?" dedi. Yahudi: "...Bugün dininizi kemâle erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam'dan razı oldum..." ayetini okudu.²⁴ Ömer: "Biz bu ayetin nâzil olduğu zamanı ve kıymetini biliyoruz. Bu ayet Resûlullah'a cuma günü Arafat'ta iken inmiştir." dedi.²⁵ Birçok kaynakta zikredilen bu diyalogun; İbn Ebî Şeybe (öl. 235/849) ve İbn Vaddâh'ın (öl. 287/900) aktardığı rivayetlerinde, bu ayetin hacc-ı ekber günü nâzil olduğu ayrıntısı bulunmaktadır.²⁶ Bu rivayet arefe gününün "hacc-ı ekber" olduğuna delil olmakla birlikte arefenin cuma günüyle birleştiğine delildir.

Abdürrezzâk'ın (öl. 211/826) aktardığına göre; İbn Abbas hac günlerinin en efdalinin arefe günü olduğunu ifade etmiş, Atâ ise arefe gününün "hacc-ı ekber" olduğunu zikretmiştir.²⁷ Ayrıca kaynaklarda isimleri bir arada zikredilmese de; Hz. Ömer,²⁸ Abdullah b. Zübeyr, Saîd b. Müseyyeb, Mücâhid, Tâvus ve Ebû Cuhayfe de "hacc-ı ekber" in arefe günü olduğunu aktarmıştır.²⁹

"Hacc-ı ekber"i, arefe günü olarak kabul eden rivayetler daha çok "mevkuf" ve "maktu" türden aktarımlardır. "Merfû" olarak Muhammed b. Kays'tan gelen rivayet "mürsel"dir.³⁰ Ayrıca "hükmen merfû" olan İbn Ebî Şeybe'nin Hârûn b. Vekî' el-Kûfi'nin babası tarikiyle aktardığı rivayet; babasının sahâbi olmamasından dolayı "mürsel",³¹ Hârûn'un ise hadisiyle ihticac edilmeyen "münker" bir ravi olduğundan "zayıf" bir haberdir.³²

Ashab ve tabiînden birçok kişi arefe gününü "hacc-ı ekber" olarak kabul etmişler ve bu görüş, şerhlere nispetle tefsirlerde kendisine daha fazla yer bulmuştur.

1.2. Nahr Günü

Zilhicce ayının onuncu gününe "yevmu'n-nahr" denilmiştir.³³ Kurban Bayramı'nın bu birinci gününde hac menâsiki yerine getirilirken "yevme'l-hacci'l-ekber" lafzının zikredildiğine dair Abdullah b. Ömer (öl. 73/693), Hz. Ali (öl. 40/661), Ebû Hüreyre (öl. 58/678) ve Amr b. Ahvas'dan (öl.?) aktarılan rivayetler mevcuttur.

Abdullah b. Ömer'in naklettiğine göre Allah Resûlü Mina'da; "bugününüz hangi gün, bu ayınız hangi ay, bu beldeniz hangi belde?" diyerek zaman ve mekâna vurgu yaptığı

²⁴ el-Mâide 5/3.

²⁵ Buhârî, "İmân", 33; Müslim, "Tefsîr", 3-4.

²⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/88; Ebû Abdillâh Muhammed b. Vaddâh b. Bezî' el-Kurtubî, *el-Bida' ve'n-nehyyü 'anhâ*, thk. Amr Abdulmun'im (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1416/1995), 2/133; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/324-325.

²⁷ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî, *et-Tefsîr*, thk. Mahmûd Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 2/132.

²⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/378.

²⁹ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/322-324; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/525; Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 18/261.

³⁰ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, thk. Adil Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994), 6/201.

³¹ Bk. Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 22/423.

³² Bk. Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâi ve'l-mekrûkîn*. thk. Mahmûd İbrahim Zâyd (Haleb: Dâru'l-Va'i, 1396/1976), 3/93.

³³ Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn b. Mukerrem İbn Manzûr, "nhr", *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), 5/195.

hutbenin sonunda “*bu büyük hacdır.*” buyurmuştur.³⁴ Buhârî ve daha başka muhaddislerce aktarılan bu rivayet; Resûlullah’ın açık lafızlarla cemerâtta, Kurban Bayramı’nın birinci gününde, o günü “ekber” vasfıyla nitelemiş olduğunun en güçlü delilidir.

Bu hususta bir başka delil ise şöyledir: Bilindiği gibi Hz. Ali, Tevbe sûresindeki emirleri o yıl hacca gelenlere okumak için görevlendirilmişti. Ebû Hüreyre’nin rivayetinden anladığımızı göre o, bu emirleri ilan etmekle görevlendirilen tek kişi değildir. Ebû Hüreyre’nin aktardığına göre; Vedâ haccından bir yıl önce Resûlullah Ebû Bekir’i hac emiri olarak Mekke’ye gönderdiği zaman, Ebû Bekir de onu, Kurban Bayramı’nın birinci günü Mina’da, Tevbe sûresinin ilk ayetlerinde belirtilen hususları bildirmek için görevlendirmişti. Humeyd b. Abdirrahman (öl. 143/760), Ebû Hüreyre’nin bu rivayetinden yola çıkarak “hacc-ı ekber”in nahr günü olduğunu söylemiştir.³⁵ Humeyd’in aktardığı bu rivayette “ekber” nitelemesi bulunmadığından onun bu kanaate nereden vardığı kapalı kalmıştır. Buhârî ve daha başka kaynaklarda yaygın bir şekilde gelen bu rivayetin, aslında ihtisar edildiğini görmekteyiz. Nitekim Buhârî’nin; “ahidli milletlerin ahidleri nasıl atılıp bozular” babında Ebû’l-Yemân>Şu‘ayb>Zührî>Humeyd>Ebû Hüreyre senediyle mütâbi‘ olarak aktardığı hadiste “hacc-ı ekber”in nahr günü olduğunu ifade eden kısım zikredilmektedir.³⁶ Bu rivayet yakın lafızlarla, aynı sened ve metinle Ebû Dâvûd’un *es-Sünen*’inde ve daha başka eserlerde mufassal olarak aktarılmaktadır.³⁷

Abdullah b. Ömer’in aktardığı hadisi, ona yakın lafızlarla Amr b. Ahvas, babasından aktarmaktadır. Ahvas’ın naklettiği uzunca rivayette; Resûlullah’ın Vedâ haccında “Bugün hangi gündür?” buyurduğu, sahabenin de: “Hacc-ı ekber günüdür.” dedikleri zikredilmektedir.³⁸ Tirmizî, hadisin Ebû Bekre, İbn Abbâs, Câbir, Huzeym b. Amr es Sa’dî’den de rivayet edildiğini ve bu hadisin “hasen sahih” olduğunu bildirmiştir.³⁹ Diğer kaynaklarda aynı rivayetin Ebû Bekre⁴⁰ ve İbn Abbâs’tan⁴¹ da nakledildiğini görmekteyiz.

Konuyla ilgili İbn Ömer’in aktardığı başka bir rivayette; Allah Resûlü, Vedâ haccında cemrelerin arasında durdu ve sahabe-i kirama “Bu hangi gündür?” diye sordu. Sahabiler de “Nahr günüdür”, dediler. Bunun üzerine Allah Resûlü: “Bu, hacc-ı ekber günüdür. Bu ay, bugün ve bu beldeniz nasıl mukaddes ise canlarınız, mallarınız ve ırzlarınız da size mukaddestir.” buyurdu.⁴² İbn Hazm, (öl. 456/1064) bu rivayeti aktardıktan sonra şöyle bir rivayet daha zikreder; Urve b. Müderris et-Tâî hac amelinden bahsetmiş, bunun üzerine Allah Resûlü: “Her kim halkla birlikte Müzdelife’de sabah namazını kılsa haccını idrak etmiş

³⁴ Buhârî, “Hac”, 133.

³⁵ Buhârî, “Tefsîr/et-Tevbe”, 3; Müslim, “Hac”, 435.

³⁶ Buhârî, “Cizye”, 16.

³⁷ Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 66; Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, thk. Şu‘ayb Arnaût (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1414/1994), 4/93; Ebû’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *Müsnedü’ş-Şâmiyyîn*, thk. Hamdî b. Abdilmeccid es-Selefi (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1405/1984), 4/184 (3067); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kebîr*, 9/312.

³⁸ Tirmizî, “Fiten”, 2; “Tefsîr”, 10; İbn Mâce, “Menâsik”, 76.

³⁹ Tirmizî, “Fiten”, 2.

⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/23; Nesâî, *es-Sünenü’l-kebîr*, 5/365.

⁴¹ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk İbn Huzeyme, *Sahîh*, thk. Muhammed Mustafa el-A’zamî (Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1424/2003), 4/298; Ebû’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdilmeccid es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 11/172.

⁴² Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 66; İbn Mâce, “Menâsik”, 76.

olur.” buyurmuştur. İbn Hazm da bu rivayet çerçevesinde; “bizim sözümüz, bugünde bunu idrak etmemişse haccı gerçekleşmemiş olur.”⁴³ diyerek nahr gününün kendisinde yapılması gerekenlerin icra edilmesi ile önem kazanabileceğini vurgulamıştır.

Tirmizî, Hz. Ali’ye nispet edilen şu iki rivayeti aktararak konuyla ilgili değerlendirmede bulunmuştur. Ali (r.a.): Resûlullah’a hangi gün haccu’l-ekberdir? diye sordum. “*Nahr günü*” buyurdu.⁴⁴ Bunun yanında ondan; haccu’l-ekber gününün nahr günü olduğuna dair başka rivayetler de aktarılmıştır.⁴⁵ Tirmizî, Ali’nin bu rivayetinin “merfû” değil, “mevkuf” olmasının daha “sahih” olduğunu söylemiştir. Zira İbn Uyeyne ve Ebû İshâk birkaç tarikle Hâris’ten gelen rivayeti Hz. Ali’nin sözü olarak aktarmışlardır.⁴⁶ Tirmizî’nin bu kanaatini destekleyen İbn Ca’d’ın (öl. 230/836) rivayeti de şöyledir: “Ali beyaz bir deveye binmiş, Kurban Bayramı günü kabristana giderken bir adam onun devesinin yularından tutarak: ‘Bana hacc-ı ekber hakkında haber ver!’ demiş; bunun üzerine Ali: ‘Deveyi bırak! O gün bugündür.’ buyurmuştur.”⁴⁷

Mürre’nin bir sahabiden işittiğine göre Hz. Peygamber Kurban Bayramı’nın birinci günü deve üzerindeyken: “*Bu nahr günüdür ve bu hacc-ı ekber günüdür.*” şeklinde hitap etmiştir.⁴⁸ Aynı rivayet Mürre’den uzun şekliyle de aktarılmıştır.⁴⁹

İbn Ebî Şeybe (öl. 235/849), nahr gününün hacc-ı ekber günü olduğu görüşünde olanların; Ali b. Ebî Tâlib, İbn Abbâs, Ebû Evfâ, Sa’îd b. Cübeyr, Ebû Cuhayfe, Abdullah b. Şeddâd, Muğîre b. Şu’be ve Âmir olduğunu aktarmıştır.⁵⁰ Taberî de (öl. 310/922) bunlarla birlikte Hâris, Kays b. Ubâde, Nâfi’ b. Cübeyr, Atâ, İbn Avn, İbrahim en-Nehâf gibi daha başkalarından konuya dair rivayetler zikretmiştir.⁵¹

Zührî, hacc-ı ekber gününün bayramın birinci günü olduğunu belirtmiş,⁵² Ebû Evfâ ise hacc-ı ekber gününü kanların akıtıldığı, saçların tıraş edildiği ve ihram yasaklarının kalktığı gün olarak aktarmıştır.⁵³ Ebû Evfâ’nın bu açıklaması bir anlamda nahr gününden kastedilen şeyin ne olduğuna dair bir cevap niteliği taşımaktadır.

Konuyla ilgili kaynaklar incelendiğinde sahabe-i kiram, tabiîn ve tebe-i tabiînden nahr gününün, “hacc-ı ekber günü” olarak tavsif edildiğine dair birçok rivayet aktarıldığı görülmektedir. Bu başlık altında Abdullah b. Ömer ve Ebû Hüreyre’den “merfû” rivayetler aktarılmış ve bu rivayetlerin mevsukiyetinde herhangi bir tartışma da yaşanmamıştır. Hz. Ali’den nakledilen rivayetin ihtilafı olduğu, onun “mevkuf” olarak görülmesinin daha

⁴³ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa’îd b. Hazm ez-Zâhirî, *Haccetü'l-Vedâ'*, thk. Ebû Sühey (Riyad: Beytü'l-Efkâr, 1418/1998), 180.

⁴⁴ Tirmizî, “Hac”, 110.

⁴⁵ Tirmizî, “Hac”, 110; Abdürrezzâk, *et-Tefsîr*, 2/132; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/324-335.

⁴⁶ Tirmizî, “Hac”, 110.

⁴⁷ Ali b. Ca’d b. Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî, *el-Müsned*, thk. Amir Ahmed Haydar (Beyrut: Muessesetu Nâdir, 1410/1990), 44; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/326; Sa’lebî, *el-Keşf*, 5/10; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 4/12.

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 25/221.

⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 38/482.

⁵⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/378-379.

⁵¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/324-325.

⁵² Abdürrezzâk, *et-Tefsîr*, 2/132.

⁵³ Abdürrezzâk, *et-Tefsîr*, 2/132; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/327; Sa’lebî, *el-Keşf*, 5/10.

isabetli olacağı belirtilmiştir.⁵⁴ Bu görüşü destekleyen “merfû” rivayetlerin yanı sıra hadis ve tefsir kaynaklarında isnad açısından “sahih” olan birçok “mevkuf” rivayet de bulunmaktadır.

1.3. Ebû Bekir’in Haccı

Tartışmalı bir husus olmakla birlikte kuvvetli olan görüşe göre hac, hicretin dokuzuncu yılında farz kılınmıştır.⁵⁵ Allah Resûlü (s.a.s.) kendisi Tebük Seferi dönüşü o yıl hacca gidemeyerek yerine, Hz. Ebû Bekir’i hac emiri tayin etmiştir. Hac kafilesi Medine’yi terk ettikten sonra Tevbe sûresinin ilk kırk ayeti nâzil olmuştur. Allah Resûlü sûrenin müşriklerle ilgili kısmını o yıl hacca gidenlere okumak üzere Hz. Ali’yi görevlendirmiş bununla müşrikler uyarılarak bu yıldan sonra Müslümanlarla onların birlikte hac yapamayacakları bildirilmiştir.⁵⁶ Müslüman ve müşriklerin haclarının son olarak aynı günde birleştiği bu zamanı “hacc-ı ekber” olarak nitelendirenler olmuştur. Rivayet tefsirlerinde aktarılan ancak hadis kaynaklarında rastlayamadığımız konuyla ilgili Ma‘mer’in el-Hasen’den aktardığına göre “yevme’l-haccı’l-ekber” ismi Hz. Ebû Bekir’in hac emiri olduğu yıla aittir. Zira bu yılda Müslüman ve müşrikler aynı anda hac yapmış, Yahudi ve Hristiyanların bayramı da bugüne denk gelmiştir.⁵⁷ Bu rivayete yakın lafızlarla “merfû” olarak Semüre b. Cündeb (öl. 60/680); fetih yılının “hacc-ı ekber” yılı olduğu, zira bu yılda Müslümanlarla diğer din sâliklerinin haclarının ictima ettiğini ifade etmiştir.⁵⁸ Heysemî; Bezzâr’ın tahrir ettiği bu rivayetin senedi için Yusuf b. Halid’in zayıf bir ravi olduğunu,⁵⁹ Taberânî’nin tahrir ettiği rivayetin ise ricalinin “sika” olmakla birlikte metninin “metruk” olduğunu bildirmiştir.⁶⁰ Konuya dair Ma‘mer’in başka bir rivayetinde; Ebû Bekir’in hac emirliği yaptığı yılın bu adı almasının sebebinin, daha önce yapılan tüm antlaşmaların feshedildiği bir yıl olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir.⁶¹

Kaynaklarda, Müslümanların haccının müşrik, Yahudi ve Hristiyanların hacları veya bayramlarıyla aynı zamana denk gelmesinin; Müslümanların hac ibadetinin “ekber” sıfatını kazanmasına sebep olarak yapılmış sayılmasını şaşkınlıkla karşıladığımızı söylemek isteriz. Mevsukiyeti pek tartışmalı olan yukarıdaki rivayetlerle birlikte gerek Tevbe sûresi üçüncü ayetinin işaretiyle; gerekse müşriklerle yapılan antlaşmaların iptal edilip onlarla alakasının kesilmiş olmasıyla, Hz. Ebû Bekir’in haccı için “ekber” denildiğini söyleyebiliriz.

1.4. Vedâ Haccı

Vedâ Haccı Hz. Peygamber’in hicretin onuncu yılında ifa ettiği haccdır. Daha önce zikredilen rivayetlerde Hz. Peygamber Mina’da verdiği hutbede, bugün “hacc-ı ekber”

⁵⁴ Bk. Tirmizî, “Hac”, 110.

⁵⁵ Bk. Abdülkerim Özaydın, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/388.

⁵⁶ Bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 11/321; Sa’lebî, *el-Keşf*, 5/10; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 4/94; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 8/319.

⁵⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 11/337; Abdurrahmân Celalüddin es-Suyûtî, *ed-Dürü’l-mensûr fi’t-tefsîr bi’l-me’sûr* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.), 4/128; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 2/383.

⁵⁸ Ebû Bekr Ahmed b. ‘Amr b. Abdilhâlık el-Bezzâr, *Müsned*, thk. Mahfûzu’r-Rahmân Zeynullâh vd. (Medine-i Münevvere: Mektebetü’l-‘Ulûm ve’l-Hikem, 1. Basım, 1424/2003.), 10/467; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, 7/256;

⁵⁹ Ebû’l-Hasen Nûruddîn Alî b. Ebî Bekr el-Heysemî, *Mecma’u’z-zevâ’id ve menbe’u’l-fevâid*, thk. Husâmuddîn Kudsfî (Kahire: Mektebetü’l-Kudsî, 1414/1994), 6/178.

⁶⁰ Heysemî, *Mecma’u’z-zevâ’id*, 7/29.

⁶¹ Abdürrezzâk, *et-Tefsîr*, 2/132; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 11/338; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 6/1748.

günüdür, şeklinde ifade etmişti.⁶² Ancak işaret edilen o gün yapılan hac mı, o gün mü veya haccın bütün günleri mi olduğu hususu açık olmayıp bunun anlaşılabilmesi için harici bir delile ihtiyaç duyulmaktadır. Abdullah b. el-Hâris b. Nevfel bu durumu şöyle açıklamaktadır: Ayette vurgulanan “yevme’l-hacci’l-ekber”, Vedâ haccıdır. Çünkü Müslümanların haccı, Yahudi, Hıristiyan ve müşriklerin bayramları aynı zamana denk gelmiştir. Bu durum daha önce ve sonra aynı zamanda gerçekleşmemiştir.⁶³

Hz. Peygamber’in başkanlığında yerine getirilen haccın diğer din sâliklerinin bayram veya haclarıyla aynı günde icra edilmiş olmasında bir üstünlük görmemekteyiz. Bununla birlikte “nahr günü” için aktardığımız rivayetlerin Vedâ haccında irâd edildiğinin gözlerden uzak tutulmaması gerekir. Resûlullah’ın haccına, bir daha tekrarlanmaması ve en ulvî derecede gerçekleşen bir hac olması hasebiyle “hacc-ı ekber” demek gayet mümkündür. Ancak asıl mesele; hacca “ekber” niteliğini kazandıran sâik “ayetin işareti midir, yoksa Allah Resûlü’nün beyanı mıdır, ya da belli zaman/zamanlar veya belli zamanlarda icra edilen nüsükler midir, sorusudur.”

1.5. Hacc-ı Kırân

Tek ihramla hem hacca hem de umreye niyetin bir arada yapılmasına hacc-ı kıran denir. Konuyla ilgili Mücahid’den “hacc-ı ekber”in hacc-ı kıran, haccu’l-asgarin ise hacc-ı ifrad olduğu nakledilmiştir.⁶⁴ Bu haccın faziletini belirtmek için İmam Yusuf; Ebû Hanîfe> Ammâr>Tâvus’tan şöyle bir nakilde bulunmuştur: “Şayet bin hac yapsak ve ona “hacc-ı ekber” diyecek olsak bile Kırân’dan ayırlamazdım. Kâmil olmadığından Kırân olmayan haccı, Haccu’l-asgar olarak görürüz.”⁶⁵

Bu hususta Mücahid’den aşağıda açıklanacağı üzere, mutlak hac başlığında umrenin mukabili olarak aktarılsa da bu başlıkta Mücahid ile Tâvus’tan aktarılan rivayetler, mutlak olan haccın Kırân hacle kayıtlı olduğunu göstermektedir. Hangi haccın daha efdal olduğu hususunda mezhepler arasında ihtilaf vardır.⁶⁶ Fukahanın ibadetin kemâlat noktasını da hesaba katması farklı sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

1.6. Bütün Hac Günleri

Hac günleri; arefe gününden başlayıp Mina günlerinin sonuna kadar olan zaman dilimidir.⁶⁷ Haccın rükünlerinin yer aldığı bugünler teşrik günleri olarak da adlandırılır.

Konuya dair Mücahid’den “hacc-ı ekber”in hangi gün olduğu hususunda; hac günlerinin hepsi⁶⁸ veya Mina günleri olduğu rivayet edilmiştir.⁶⁹ Yine Mücahid’in hacc-ı ekber günü bütün Mina günleridir. Müşriklerin Zülmecaz, Ukaz ve Mecenne’de oldukları esnada bu yıldan sonra Müslümanlarla beraber hac yapamayacakları nida edilinceye kadar olan toplanma zamanlarıdır, dediği nakledilmiştir.⁷⁰ Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) ise

⁶² Buhârî, “Hac”, 133.

⁶³ Bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 11/337; Sa’lebî, *el-Keşf*, 5/10.

⁶⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 11/338; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, 4/12.

⁶⁵ Ya’kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa’d Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, thk. Ebû’l-Vefâ (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, ts.), 99.

⁶⁶ Bk. Ögüt, “Hac”, 14/389.

⁶⁷ Bk. Yazır, *Hak Dini*, 4/270.

⁶⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 11/335; Aynî, *’Umdetü’l-kârî*, 10/83. 18/261.

⁶⁹ Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, 4/12; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 15/525.

⁷⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 11/335; Sa’lebî, *el-Keşf*, 5/10.

bugünden kastın günlerce süren Cemel ve Sıffın savaşları için Cemel ve Sıffın günü tabiri kullanıldığı gibi hac günlerinin hepsi olduğunu söylemiştir.⁷¹

Mücahid ve Süfyan es-Sevrî'nin, "hacc-ı ekber" in müşahhas bir günle kayıtlanamayacağı görüşündedir. Onlar tefsirlerinde bu ifadeyi, hac günlerinin hepsini içine alan günler silsilesi için kullanmayı tercih etmiştir.

es-Sevrî "yevm" mefhumuna getirmiş olduğu açıklamayla yukarıdaki görüşlere nazaran olaya daha geniş bir perspektifle bakmış ve rivayetlerin lafzından ziyade maksadına vurgu yapmıştır.

1.7. Mutlak Hac

Hac ile umreyi birbirinden ayırmak maksadıyla hac, "hacc-ı ekber"; umre de "hacc-ı asgar" tabiri kullanılmıştır. Büyük hac günü vurgusu, mutlak haccı umreden ayırmak içindir. Nitekim Zührî, Câhiliye ehlinin haccu'l-asgara umre dediğini bildirmiştir.⁷² İbn Abbas⁷³ ve Abdullah b. Şeddâd'dan⁷⁴ haccu'l-ekberin nahr günü yani Kurban Bayramı'nın birinci günü, haccu'l-asgarın ise umre olduğu aktarılmıştır.

Atâ, Âmir, Zührî ve Şa'bî'den mutlak anlamda "hacc-ı ekber" in hac, asgarın ise umre olduğu nakledilmiştir.⁷⁵ Mücahid ise haccu'l-ekberi zikretmeksizin haccu'l-asgarın umre olduğunu aktarmıştır.⁷⁶ Ayrıca Şa'bî, deniliyordu diyerek "haccu'l-ekber" in hac, haccu'l-asgarın ise Ramazanda yapılan umre olduğunu rivayet etmiştir.⁷⁷ Tirmizî de hac ve umre için bunun Kurban Bayramı'nda olanına "haccu'l-ekber" umreye de "haccu'l-asgar" denildiğini ifade etmiştir.⁷⁸

Bu başlık altında İbn Abbas, Abdullah b. Şeddâd, Atâ, Âmir, Zührî ve Şa'bî'den "hacc-ı ekber" günü ile ilgili aktarılan rivayetlerde umre ile mutlak haccın arasındaki farklılığı ortaya konulmasının amaçlandığını söyleyebiliriz. Yukarıda zikrettiğimiz görüşler içerisinde bu başlık ve bütün hac günlerini içine alan yaklaşımın genel olması hasebiyle daha ikna edici olduğu kanaatindeyiz.

Muayyen rükünlerin muayyen yer ve güne denk gelmesi sebebiyle "hacc-ı ekber" ile Müslümanların hasret ve hararetle bekleyip durdukları "mühim bir hâdise" olması bakımından "hacc-ı ekber" denilmesini ayrı değerlendirebiliriz. Kavramsal olarak "hacc-ı ekber" ise Resûl-i Ekrem önderliğindeki haccı İslam'a göre meşru, vahye ve sünnete muvafık, Câhiliye tatbikinden hiç eser taşımayan, uygulanmasında şüphe olmayan bir hac olarak ayrı tutabiliriz. Nitekim başlıklarda verilen rivayetler de bu anlam veya nitelik farkıyla birlikte ayrı sebeplerle "ekber" denilebileceğini gösteriyor. Hem kavramsal olarak Tevbe, 3'e istinaden bizzat Resûlullah'ın (s.a.s) ıstılaha göre "Hacc-ı ekber" in bu olduğu, Hz. Ebu

⁷¹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 11/336; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 4/12; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/525; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 4/97; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/83.

⁷² Abdürrezzâk, *et-Tefsîr*, 2/132; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 11/339.

⁷³ Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Şu'ayb Arnaût vd. (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle 1424/2004), 3/347.

⁷⁴ Abdürrezzâk, *et-Tefsîr*, 2/132; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 11/339.

⁷⁵ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 11/338; Sa'lebî, *el-Keşf*, 5/11.

⁷⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 11/338-339; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 4/12.

⁷⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/158; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 11/338.

⁷⁸ Tirmizî, "Hac", 88.

Bekir'in haccı için "ekber" denmesi ise tarihsel olarak Ka'be ve haccın Müslümanlara tahsis edilmiş olması, müşriklerin alakalarının kesilmiş olması bakımından sosyal, idarî ve tarihî "önemli bir vak'a" oluşu anlamındadır. Arefe veya nahr günlerinde icra edilen hac rükünlerin büyüklüğüne istinaden pek tabii olarak "ekber" niteliğine haiz olabileceğini de söyleyebiliriz. Bununla birlikte "ekber" vasfının mutlak hac veya bütün hac günleri için kullanılmış olması, kapsamlı bir yorum olması hasebiyle calib-i dikkattir.

Yedi başlıkta ele aldığımız bu konudaki rivayetler; kaynağı açısından "merfû", "mevkuf" ve "maktu" haberlerden oluşmakta ve bunlar içerisinde "sahih" ve "zayıf" rivayetler bulunmaktadır. Rivayetlerin mevsukiyeti açısından konuya bakıldığında, Kurban Bayramı'nın birinci günü irâd edilen hutbelerde bugünün "hacc-ı ekber" olduğu "sahih", "merfû" haberlerle vurgulanmıştır. Bugünde verilen hutbede, "ekber" vurgusu yapılsa da bunun maksadının ne olduğu tam olarak bilinemediğinden, sahabe ve sonraki dönemlerde konu hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Konuyu ele alan kaynaklara bakıldığında câmi' ve sünenlerde "yevmu'n-nahr"ın öne çıktığı; musannef ve tefsirlerde ise "yevmu'n-nahr"ın yanı sıra arefe ve diğer hususların da ele alındığı görülmektedir.

2. En Faziletli Günün Hangisi Olduğuna Dair Rivayetler

Yukarıda kısmen "hacc-ı ekber" tabirinin kullanıldığı bazı rivayetleri arz ettik. Görüldüğü kadarıyla tarihi bir ehemmiyet, sosyal bir kıymet ve mühim bir vaka olarak nitelemenin dışında Hz. Peygamber'in vahiyden delillere dayanarak ümmetine tebliğ ve tasrih ettiği, çeşitli mekân, zaman, amel v.s.'nin faziletlerine de vâkıfız. Mübarek zamanlar içerisinde cuma, arefe ve nahr gün/günlerinin üstünlüğünü ifade eden rivayetler bulunmaktadır.⁷⁹ Muhtelif zaman dilimlerinin faziletine dair böyle bir başlık açmamızın sebebi, hac için "ekber" nitelemesinin yapıldığı rivayetlerde bazı zaman ve günlerin husûsen verilmiş olmasıdır. Bu yüzden okuyucunun zihninde "hacc-ı ekber" in mübârek veya müstecâb bir günle alakasının olabileceğine dair kanaatine, ilgili rivayetleri serdederek destek olmaktadır. Bu başlık altında, günler arasında en hayırlı, en faziletli ve en büyük şeklinde bir kıyaslama belirten bu rivayetlerin "hacc-ı ekber" ile ilişkisi ele alınacaktır.

Konu bağlamında; Ebû Hüreyre, Câbir b. Abdillâh ve Abdullâh b. Kurt'tan olmak üzere üç rivayet ve bunların şârihlerce nasıl açıklandığı ele alınacaktır.

1. Rivayet:

Ebû Hüreyre'nin aktardığına göre Resûlullah (s.a.s.): "Üzerine güneş doğan en hayırlı gün, cuma günüdür."⁸⁰ buyurmuştur.

2. Rivayet:

⁷⁹ Bk. İbrahim Kutluay, *Sünnete Göre Takdis ve Tafdil Meseleleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 126-128.

⁸⁰ «خَيْرُ يَوْمٍ طَلَعَتْ عَلَيْهِ الشَّمْسُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ» Müslim, "Cuma", 17; Ebû Dâvûd, "Salât", 206; Tirmizî, "Salât", 353; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15/113.

Câbir b. Abdillâh'ın uzunca aktardığı bir rivayette Hz. Peygamber “Allah katında arefe gününden daha faziletli bir gün yoktur.” buyurmuştur.⁸¹

3. Rivayet:

Abdullah b. Kurt'tan rivayet edildiğine göre, Resûlullah: “Allah katında günlerin en büyüğü Kurban Bayramı günüdür. Sonra da ‘karr günüdür’.” buyurdu.⁸² Süfyan es-Sevrî'den “karr günü”nün Kurban Bayramı'nın ikinci günü olduğu aktarılmıştır.⁸³ Hattâbî (öl. 388/998) de; bayramın birinci gününden sonraki güne “karr günü” demiştir. Bunun sebebini; o günde insanların ziyaret tavafını yapıp kurban kestikten sonra Mina'da karar kılıp istirahate çekilmeleridir, şeklinde açıklamıştır.⁸⁴

İmam Nevevî (öl. 676/1277), hadisin açıklamasında Kâdî İyâd ve Ebû Bekir İbnu'l-Arabî'den bazı alıntılar yaptıktan sonra şu değerlendirmede bulunmuştur: Bir kimse karısına en faziletli günde boşsun, demiş olsa ulemamıza göre bu konuda iki görüş vardır. Daha sahih olana göre: Kadın arefe günü boş olur. İkincisine göre cuma günü boş olur. Dayanağı da bu hadistir. Yalnız bu görüşler o kimsenin niyetine göre değişebilir. Eğer adam bu sözü ile senenin en efdal gününe niyet etmişse, bu takdirde kadın tayin üzerine arefe gününde boşanmış olur. Haftanın efdal gününü kastetmiş ise kadın cuma günü boş olur.⁸⁵ Nevevî arefe gününe dair herhangi bir delile işaret etmeksizin bu bilgileri zikretmiştir.

İrâkî (öl. 806/1404): Cuma'nın en hayırlı gün olması, haftanın sair günlerine nispetledir. Arefe veya Kurban Bayramı'nın birinci günü ise yılın sair günlerine nispetledir. Cuma gününün faziletine dair olan hadis daha “sahih”tir, değerlendirmesinde bulunmuştur.⁸⁶

İbn Reslân (öl. 844/1441): Şafîî, Mâlik ve Ahmed nahr gününün “hacc-ı ekber” günü olduğunu “sahih” kabul etmektedirler. Zira Buhârî'nin İbn Ömer'den aktardığına göre; Resûlullah nahr gününde Mina'da hutbe irat ederken cemreler arasında durarak “bu büyük haccdır.” buyurmuştur.⁸⁷ Ona göre “hacc-ı ekber” tabirinin kullanım amacı onu, “hacc-ı asgar”dan ayırmak içindir. Buhârî'nin hadisiyle birlikte bu hadis, yılın en faziletli gününün Kurban Bayramı'nın ilk günü olduğuna delildir. Fakat esah olan görüşe göre bir kimse karısına, sen en faziletli günde boşsun dese; İbn Hibbân'ın Câbir'den aktardığı “Allah indinde en hayırlı gün arefe günüdür...”⁸⁸ rivayetinden dolayı kadın arefe günü boş olur. Müslim ve başkalarından “üzerine güneş doğan en hayırlı gün, cuma günüdür.”⁸⁹ hadisi rivayet

⁸¹ «وَمَا مِنْ يَوْمٍ أَفْضَلَ عِنْدَ اللَّهِ مِنْ يَوْمِ عَرَفَةَ» Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî, *Sahîhu ibn Hibbân bi tertîbi ibn Balabân*, thk. Şu'ayb Armaût (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle 1414/1993), 9/164; Ahmed b. Ali Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, thk. Huseyn Selîm Esed (Dîmeşk: Dâru'l-Me'mûn li Turâs, 1404/1984), 4/69.

⁸² «أَعْظَمُ الْأَيَّامِ عِنْدَ اللَّهِ يَوْمُ النَّحْرِ، ثُمَّ يَوْمُ الْقَرَنِ» Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 31/427; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 18; Nesâî, *es-Sünenü'l-kebir*, 4/192; İbn Huzeyme, *Sahîh*, 4/273; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1990), 4/246.

⁸³ Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 18.

⁸⁴ Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen* (Halep: Matbaatu'l-İlmiyye, 1352/1933), 2/157.

⁸⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1392/1972), 6/142.

⁸⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Neylü'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr*, thk. 'Usâmu'ddîn Sabâbetî (Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1413/1993), 3/286.

⁸⁷ Buhârî, “Hac”, 133.

⁸⁸ İbn Hibbân, *Sahîh*, 9/164; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 4/69.

⁸⁹ Müslim, “Cuma”, 17; Ebû Dâvûd, “Salât”, 206; Tirmizî, “Salât”, 353; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15/113.

edilmektedir. Bu iki rivayet bir arada değerlendirildiğinde cuma haftanın, arefe de yılın en efdal günü olur.⁹⁰

İbn Reslân'ın hanımına “günlerin en faziletisinde boşsun” diyen birine en faziletli gün esah görüşe göre arefedir, demesi İmam Nevevî'den yapılan bir alıntıdır. İbn Reslân, İmam Nevevî ile aynı örneği kullanmakla beraber en hayırlı günün arefe olduğuna dair delil olan rivayeti zikretmiş, Nevevî ise herhangi bir delil zikretmeden görüşünü serdetmiştir. Hem Nevevî hem de İbn Reslân rivayetleri “cem etme” hususundan bahsetmemişlerdir.

Rivayetleri “cem etme” meselesini Şevkânî (öl. 1250/1834) dile getirmiştir. Şevkânî, cuma gününün faziletiyle ilgili hadisi Irâkî'nin yukarıda aktardığımız görüşünü zikrederek açıklamıştır.⁹¹ Aynı şekilde o, Abdullah b. Kurt'un aktardığı “Allah katında günlerin en büyüğü nahr günüdür. ...” rivayetinin şerhinde konuyla alakalı üç hadisin birbirleriyle muarız olduğunu dile getirmiş ve ardından şu açıklamayı yapmıştır: Şafîiler, Mâlik ve Ahmed b. Hanbel; nahr gününün “hacc-ı ekber” günü olduğunu kabul ederek, buna Buhârî'nin İbn Ömer'den naklettiği, Resûlullah'ın cemreler arasında durarak “bu büyük hac günüdür.”⁹² buyurduğu rivayeti delil göstermişlerdir. Fakat bu rivayet, cuma ve arefe günlerinin faziletiyle ilgili hadislerle çelişmektedir. Şafîiler arefe günü hadisini delil getirerek en efdal günün arefe günü olduğunu kabul etmişlerdir. Ancak bu babda zikredilen hadis sırr değildir. (onlar tarafından da bilinmektedir.) Nahr gününün büyük olması ona bağlı olarak meydana gelen şeylerle açıklanmıştır. Câbir'in hadisinde olduğu gibi üstünlüğü açık değildir. Zira bir hadiste delâletin mutabık olmasının iltizam⁹³ olmasından daha güçlü olacağından şüphe yoktur. Şayet nahr gününün en büyük vasfına hamlederek cem etmek mümkünse o zaman nahr günü efdal gün olur ve şayet değilse nahr gününün en faziletli gün olduğunu söylemek mümkün değildir. Arefe gününün daha faziletli olduğuna dair Câbir b. Abdullah'ın rivayetine gelince nahr gününün daha faziletli olduğuna dair Abdullah b. Kurt'un rivayetinden delâleti daha kuvvetlidir.⁹⁴ Şevkânî bu iki hadisi delâlet açısından ele almış ve arefe gününün delâletinin daha kuvvetli olduğunu belirtmiştir. O, “cuma günü” ile “arefe gününün” faziletine dair hadislerin hangisinin daha “sahih” olduğunu Irâkî'den alıntı yaparak belirtmiştir ancak “en hayırlı gün arefe günüdür” ile “günlerin en büyüğü nahr günüdür” rivayetleri arasında sıhhat açısından bir değerlendirmede bulunmamıştır.

Bu iki rivayete bakıldığında Abdullah b. Kurt'un rivayetinin “sahih” olduğu hakkında herhangi bir ihtilafın olmadığını görmekteyiz. Hâkim, hadisin “sahih” isnadlı olduğunu ifade etmiş,⁹⁵ Suyûtî ise “sahîh” kaydını koymuştur.⁹⁶ Hadisin tahricinde Şu'ayb el-Arnaût da

⁹⁰ Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Husayn b. Ali b. Reslân, *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd* (Mısır: Dâru'l-Felâh, 1437/2016), 8/278-279.

⁹¹ Bk. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 3/286.

⁹² Buhârî, “Hac”, 133.

⁹³ “Bir nesne veya bir kavramı ifade etmek için kullanılan lafzın o nesnenin veya kavramın bütün varlığı ve unsurlarına delâletine mutabakat; bir lafzın doğrudan doğruya konusunun yanında bir de zihnin bu konuyla bağlantılı gördüğü başka bir varlık veya anlama delâletine iltizam adı verilir.” M. Naci Bolay, “Delâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/119.

⁹⁴ Bk. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 5/154.

⁹⁵ Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/246.

⁹⁶ Abdurrahmân Celalüddîn es-Suyûtî, *el-Câmi'u's-sagîr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1391/1971), 76.

“sahih” olduğunu belirtmiştir.⁹⁷ Ancak “en hayırlı gün arefe günüdür”⁹⁸ hadisinin sıhhati hususunda ihtilaf vardır. Heysemî, ravilerden Muhammed b. Mervân hakkında iki yerde değerlendirmede bulunmuştur. Bir yerde İbn Hibban ile İbn Ma‘în’in ona “sika” dediklerini ve başkalarının da onun hakkında bazı sözler söylemiş olduğunu;⁹⁹ başka bir yerde de Ebû Dâvûd ve İbn Hibbân’ın ona “sika”, Ebû Zur‘a ve başkalarının ise “zayıf” dediklerini zikretmiştir.¹⁰⁰ Ukaylî de *Du‘afâ*’sında sanki “zayıf” gibi görüldüğünü söylemiştir.¹⁰¹ Ravi Muhammed b. Mervân, hem cerh hem de ta‘dil edilmiştir.¹⁰² Elbânî de hadisin “zayıf” olduğunu belirtmiştir.¹⁰³

Sıhhat açısından bakıldığında; cuma gününün faziletiyle ilgili rivayetler, günlerin fazileti ile alakalı rivayetler içerisinde en kuvvetli olanıdır. “Hacc-ı ekber”in bayramın birinci günü olduğuna dair rivayetin, arefe günüyle ilgili rivayetten daha güçlü olduğunu söyleyebiliriz.

Münâvî (öl. 1031/1622) “Allah katında günlerin en büyüğü nahr günüdür” hadisinin yorumunda bugünde “hacc-ı ekber” var ve haccın en büyük amelleri bugünde yerine getirilmiştir, açıklamasında bulunduktan sonra en faziletli günler için ise; gerek zatı gerek içinde yapılan ibadetlerin özelliği itibariyle cumhurun, en efdal günün arefe sonra nahr günü olduğu kanaatini açıklamıştır.¹⁰⁴

Emîr es-San‘ânî (öl. 1182/1768) konuyla ilgili hadisleri şöyle değerlendirmektedir: “Allah katında günlerin en büyüğü nahr günüdür” rivayetindeki nahr günü, “hacc-ı ekber” günüdür. Bu da mükâfatın çok çok olması demektir. Ebû Hüreyre’nin “en hayırlı gün, cuma günüdür.” rivayetine gelince bundan kasıt haftanın günleridir. Bu iki gün yılın en büyük günleridir. Gerçek şu ki mutlak anlamda cuma günü, günlerin en faziletlisidir. Nahr günü “hacc-ı ekber” günüdür. Bu iki gün (nahr ve cuma) bir araya gelirse fazilette senenin en efdal günü olur. Bu cihetle hadis buna delil olmaz.¹⁰⁵

Cemâleddin el-Kâsımî (öl. 1332/1914) günlerin faziletine dair şöyle bir özet bilgi sunmaktadır: Allah katında en hayırlı gün yevmu’n-nahrdir. Sünnette geçtiği gibi o, hacc-ı ekber günüdür. Ayların en efdali ramazan ayı, son on günün geceleri en efdal gecelerdir. Kadir gecesini bin aydan daha hayırlıdır. Cuma günü haftanın en efdal günüdür. Arefe ve nahr günü senenin en efdal günleridir.¹⁰⁶

⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 31/427.

⁹⁸ İbn Hibbân, *Sahih*, 9/164; Ebû Ya‘lâ, *Musned*, 4/69.

⁹⁹ Heysemî, *Mecma‘u’z-zevâ‘id*, 3/253.

¹⁰⁰ Heysemî, *Mecma‘u’z-zevâ‘id*, 6/112.

¹⁰¹ Ebû Ca‘fer Muhammed b. Mûsâ el-Ukaylî, *ed-Du‘afâ’l-kebîr* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1404/1984), 4/133.

¹⁰² Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü’t-tehzîb* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1404/1983), 9/386.

¹⁰³ Muhammed Nâsrüddîn Elbânî, *Da‘ifü’t-terğîb ve’t-terhîb* (Riyad: Mektebetü’l-Me‘ârif, 1421/2000), 1/366.

¹⁰⁴ Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf el-Münâvî, *Feyzü’l-kadîr şerhu’l-cami‘i’s-sagîr* (Mısır: Mektebetü’t-Ticariyyetu’l-Kubrâ, 1356/1937), 2/3.

¹⁰⁵ Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm Emîr es-San‘ânî, *et-Tenvîr şerhu’l-cami‘i’s-sagîr*, thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrahim (Riyad: Mektebetü Dâri’l-İslâm, 1432/2011), 2/496-497.

¹⁰⁶ Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dimaşkî, *Mehâsinü’t-tevil*, thk. Muhammed Bâsil (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1418/1997), 7/535.

Sehârenpûrî (öl. 1346/1927) cuma gününün efdal olduğuna dair rivayetin şerhinde, Şevkânî'nin cuma gününün en efdal gün olduğuna dair görüşünü aktarmış ve hadisin buna delil olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁷ Sehârenpûrî, hacc-ı ekber günü konusuna dair hadisleri şerh ederken ihtilaf edildiğini dile getirmiş, temrîz sîgalarıyla daha önce aktardığımız görüşleri sıralamıştır.¹⁰⁸ İhtilaflı görüşlerden sonra da herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.

Şârihlerden Nevevî, Irâkî, İbn Reslân, Şevkânî ve Sehârenpûrî “yevme'l-hacci'l-ekber” ile “en faziletli gün” rivayetlerini bir arada değerlendirmişlerdir. Yapılan değerlendirmede haftanın ve yılın günleri şeklinde bir ayrıma gidilmiş; haftanın günleri içinde cuma, senenin günleri içinde de arefe ve nahr günü en faziletli gün olarak ele alınmıştır. Cuma gününün haftanın en faziletli günü olduğu hususunda görüş farklılığı olmazken, arefe ve nahr gününün fazileti ise tartışılmış başka delillerden hareketle bir tercihte bulunulmuştur. Bu üç rivayet arasını “cem etme” meselesi olarak ifade ettiğimiz durum için Şevkânî ve ondan alıntıda bulunan Sehârenpûrî muarız (يُعَارِضُ) fiilini kullanmıştır. Şârihler fezâil ile ilgili kanaatlerini belirtirken bizce râcih olan şudur, şeklinde bir yaklaşım sergiledikleri görülmüştür.

Bu bölümde rivayetlerin farklı boyutuna işaret etmek için bazen aynı rivayeti birden fazla zikretmek zorunda kaldık. Bu anlamda cuma gününün, haftanın; arefe ve nahr günlerinin, yılın en faziletli günleri olduğu açıktır. Kendi içinde farklılıkları olmakla birlikte hac günlerini bir bütün olarak kabul etmekteyiz. Meselelerin iç içe ele alındığı bu başlık, faziletler konusu olduğundan rivayetleri birbiriyle yarıştırmamızın lüzumu yoktur. Zaman ve zemini farklı durumlar olması hasebiyle rivayetler arası bir tearuz meselesi¹⁰⁹ olarak da görmemekteyiz. Ancak konuyla ilgili rivayetlerin bir arada nasıl anlaşılması gerekir sorusuna cevap verebilmek, rivayetler arasındaki irtibatı görebilmek ve şârihlerin bu hususu ele alma tarzlarını merak ettiğimiz için bu başlığı oluşturduk.

3. Hacc-ı Ekber Gününe Yaklaşımlar

Bu başlık altında “Yevme'l-hacci'l-ekber/يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ” (büyük hac günü) hakkında şârihler ve müfessirlerin yaklaşımları ortaya konulacaktır. Burada konu izah edilirken öncelikli olarak hangi delile başvurulduğuna kısaca değinilip bu iki yaklaşım, herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmadan olduğu gibi yansıtılmaya çalışılacaktır.

3. 1. Şârihlerin Yaklaşımları

Konu hakkında görüşlerini aktardığımız şârihlerden bazıları “hacc-ı ekber” ile “fezail” hadislerini ayrı ayrı, bazıları ise bir arada ele almışlardır. Meseleyi sadece fezail boyutuyla ele alan şârihlerin görüşleri önceki bölümde aktarıldığı için burada ayrıca zikredilmeyecektir.

Tahâvî (öl. 321/933), bu konuyu; Allah Resûlü'nden aktarılan “Zaman, Allah Teâlâ'nın gökleri ve yeri yarattığı günkü gibi dönmüştür” hadisindeki meselenin beyanı adlı bab altında ele almıştır. O, bu babda önce haram aylar, ardından “hacc-ı ekber” ile ilgili rivayetleri incelemiştir. Tahâvî; Buhârî, Ebû Dâvûd ve daha başka muhaddislerin rivayetlerini, Ebû'l-

¹⁰⁷ Halil Ahmed Sehârenpûrî, *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd* (Hindistan: Dirâsâtü'l-İslamiyye 1427/2006), 5/8-9.

¹⁰⁸ Sehârenpûrî, *Bezlü'l-mechûd*, 7/411.

¹⁰⁹ Delillerin tearuzu için bk. Abdurrahman Caner, “Fıkıh Usulünde Delillerin Çelişmesi ve Tercih Sebepleri (İbnü's-Sübkî Örneği)”, *Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*, 2 (2020), 25-43.

Yemân> Şu‘ayb>Zührî>Humeyd>Ebû Hüreyre senediyle aktarmıştır.¹¹⁰ Tahâvî, bu bağlamda şu bilgileri aktarmaktadır: Bu hadisin Allah Resûlü’ne ait olduğunda şüphe yoktur. “Hacc-ı ekber günü, nahr günüdür”, rivayetindeki “ekber” sıfatı günün değil, haccındır. Ayrıca “hacc-ı ekber denilmiş olması insanların diğer aylarda yapılan hacca “asgar” demiş olmasındandır”, hadisin bu kısmından kastın ne olduğu anlaşılmamıştır. Rivayetin bu kısmı, bu bab altında zikrettiği Abdullah b. Amr hadisine de muhalefet etmiştir. Muhtemelen bu ifade, Zührî’nin sözüdür. Çünkü o bunu çok yapardı, kendi sözünü hadislere karıştırırdı, hadisten olmadığı halde hadis zannedilirdi. Bu nedenle Musa b. Ukbe ona dedi ki: Resûlullah’ın (s.a.s.) sözünü kendi sözünden ayır. Eğer o söz için zikrettiğimiz şey muhtemel ise Abdullah b. Amr’dan rivayet ettiğimiz mana hakikati daha önceliklidir, dediği şu idi; makul olan, eğer zaman aslına döndükten sonra belirli bir aya dönüp kıyamete kadar o ayda insanlar hac yapacaksa o hac onlara imamdır; ondan sonra kıyamete kadar ona uyararak yapılan haclardan “ekber” olan odur ve bunda Abdullah b. Amr’ın onun hakkında söylediklerini almış olmalıdır.¹¹¹ Tahâvî, “ekber” sıfatını güne değil hacca tahsis ederek vaktinde icra edilen ve zamanı değişmemiş hacca vurgu yapmıştır. Hac zamanı, dönüp dolaşıp gerçek ayına denk gelmiştir. Bundan sonra kıyamet gününe kadar da insanlar haccı böyle yerine getirecekler, değerlendirmesinde bulunmuştur. Ayrıca Tahâvî, Zührî’nin hadislerden anladığı bazı şeyleri hadislerle birlikte yazmasının doğurabileceği tehlikeyi Musa b. Ukbe’nin uyarısıyla değinmiştir.

Hattâbî (öl. 388/998), “Yevme’l-hacci’l-ekber” babında Ebû Bekre’nin Veda haccında Allah Resûlü’nün (s.a.s.) bir hutbesinde; zamanın Allah’ın gökleri ve yeri yarattığı ilk günkü duruma döndüğü, artık senenin on iki ay olduğu, dördü haram aylardır ki bunlar; zilkade, zilhicce ve muharrem peş peşe olmak üzere bir de cumâdelâhire ile şaban arasında Mudar’ın recebi olduğunu bildirmiştir.¹¹² Hattâbî bu hadisten sonra haram ayları erteleyenlerin yerildiği Tevbe sûresi otuz yedinci ayeti zikretmiş, ardından Câhiliye dönemindeki nesî uygulaması hakkında ayrıntılı bilgiler aktarmıştır.¹¹³ Ebû Dâvûd, menâsik bölümünde 67. baba “yevme’l-hacci’l-ekber” adını vermiş ve bu babda biri İbn Ömer diğeri Ebû Hüreyre’den olmak üzere iki hadis zikretmiştir.¹¹⁴ Hattâbî, Ebû Dâvûd’un koyduğu bab başlığını aynı şekilde muhafaza etmekle birlikte, aktardığı bilgiler sonraki “eşhuru’l-hurum” babına ait hadisleri açıklamış ve içinde “hacc-ı ekber” ile ilgili bir yorumda bulunmamıştır. Bu durumda iki ihtimal akla gelmektedir. Kendisinden sonra kaleme alınan şerhlerde konuyla ilgili bir alıntının da yapılmamış olması bu konuda bir hatanın olduğunu göstermektedir.¹¹⁵ Yahut Hattâbî “yevme’l-hacci’l-ekber” babını zikrederek “hacc-ı ekber”i haram ayların bir parçası olarak görmüş ve “eşhuru’l-hurum”un “hacc-ı ekber” ile alakalı olduğunu, bu bağlamda zamanın

¹¹⁰ Buhârî, “Cizye”, 16; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 66; Taberânî, *Müsnedü’ş-Şâmiyyîn*, 4/184 (3067); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kebir*, 9/312 (18635).

¹¹¹ Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, 4/93-95; Bir başka değerlendirme için bk. Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, 30-31.

¹¹² Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 67; ayrıca bk. Buhârî, “Meğâzi”, 77; “Udâhi”, 5; “Tevhîd”, 24; Müslim, “Kasâme”, 29,30; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/24.

¹¹³ Hattâbî, *Me’âlimü’s-Sünen*, 2/206-207.

¹¹⁴ Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 67.

¹¹⁵ Bk. Hattâbî, *Me’âlimü’s-Sünen*, 2/206-207; Not: *Me’âlimü’s-Sünen*’in yazma nüshası üzerine yaptığımız tetkikte söz konusu durumun aynı olduğu görülmüştür. <https://ketabpedia.com/التحليل/مخطوطة-معالم-السنن-للخطابي>, 119 (83vr./221-222), (Erişim Tarihi: 01.01.2022).

eski haline döndürülmesiyle “hacc-ı ekber”in de zamanının tayin edildiğini düşünerek babdaki rivayetleri şerhetme ihtiyacını hissetmemiş olabilir. Hattâbî, belli bir rivayet ile meseleye yaklaşmamış, doğrudan zamanın istidrakine (Cahiliye dönemimdeki nesî uygulaması sonucu ayların yeri değiştirilmişti bu değişikliğin düzeltilmesine) yoğunlaşmıştır.

İbn Battâl (öl. 449/1057) konuyu şu şekilde aktarmıştır: “Yevme’l-hacci’l-ekber” nahr günüdür, el-asgar sözünün nitelemesiyle umreyi kast etmek için haccu’l-asgar denilmiştir. Bu, Malik’in mezhebi ve fukahadan bazılarının görüşüdür. Ancak arefe günü diyenler de olmuştur. Ebû Hüreyre’nin rivayeti birinci görüşün delilidir. “Hacc-ı ekber”in nahr günü olduğu Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir tarafından hac mevsiminde ilan edilmiştir. Bugün hac, ehli ve diğer Müslümanlarca tekbir, bayram namazı ve kurbanlarla ihya edilmektedir. Ayrıca Allah Resûlü’nün (s.a.s.) şu sözünü görmüyor musunuz: (Bugün hangi gün?) O, bu ayı tüm aylara ve bu şehri tüm şehirlere harem kıldığı gibi bugünü de harem kılmıştır.¹¹⁶ İbn Battâl “hacc-ı ekber”in, Kurban Bayramı’nın birinci günü olduğunu sarih bir şekilde açıklamıştır.

Kâdî İyâd (öl. 544/1149); “Yevme’l-hacci’l-ekber”, kurban günü okunan hutbedeki emirleri yerine getirmek için kurban kesme günü olduğuna dair delil vardır ve Ali, İbn Ömer, Malik başkalarının söylediği şey budur. İbn Abbas, Ömer ve İbnü’z-Zübeyr ve başkaları bugünün arafe günü olduğu hususunda ihtilafa düştüler. Ancak bayramın birinci günü olması daha sahihtir. Zira bugünün gündüz ve gecesinde hac ibadetinin en büyük amelleri vardır, diyerek konu hakkında kanaatini açıkça ifade etmiştir.¹¹⁷

Ahmed el-Kurtubî (öl. 656/1258) konuyla ilgili rivayetleri zikrettikten sonra evla (hacc-ı ekber gününün nahr günü) olan birinci kavildir. Allah’ın peygamberine haccın en büyük gününde insanlara çağrı yapmasına izin vermesi bunun kanıtıdır. Zira tebliğciler Mina’da nahr günü izin verildi. Ebû Dâvûd’un kitabında İbn Ömer ve Ebû Hüreyre’nin hacc-ı ekber gününün Kurban Bayramı’nın birinci günü olduğu rivayeti konuyla ilgili tüm soruları kaldırmakta ve diğer rivayetleri amelden düşürmektedir.¹¹⁸ Kurtubî eserinin başka bir yerinde de hacc-ı ekber gününün hangi gün olduğuna dair farklı görüşler olsa da bugünün nahr günü olduğuna Buhârî’deki hadisin açık bir delil olduğunu belirtmiştir.¹¹⁹

Tûribiştî (öl. 661/1263) arefe ve nahr gününe dair rivayetleri aktardıktan sonra şu değerlendirmeyi yapmıştır: Allah’ın kitabında geçen “yevme’l-hacci’l-ekber” ibaresinde ihtilaf edilmiştir. Bu iki hadise karşı nasıl bir tutum gösterilir. Deriz ki “arefe günü” ve “nahr günü” denilmiştir. En genel ve güçlü olan arefe günü olmasıdır,¹²⁰ diyerek Tûribiştî konuya dair kanaatini net bir şekilde ifade etmiştir.

¹¹⁶ Ebü’l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî, *Şerhu sahihi’l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1423/2003), 5/361.

¹¹⁷ Ebü’l-Fadl el-Yahsubî Kâdî İyâd, *İkmâlu’l-Mu’lim bi Fevâidi Muslim*, thk. Yahya İsmail (Mısır: Dâru’l-Vefâ, 1419/1998), 5/485.

¹¹⁸ Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrahim el-Kurtubî, *Müfhim limâ eşkele min Telhîsi kitâbi Müslim*, thk. Muhyiddin Dîb Müstü vd. (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1417/1996), 3/460.

¹¹⁹ Kurtubî, *el-Müfhim*, 5/51.

¹²⁰ Fazlullâh b. Hasan b. Hüseyin b. Yusuf et-Tûribiştî el-Hanefî, *el-Müyesser fi şerhi mesabihî’s-sünne*, thk. Abdulhamid Hindevi (Mekke: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1429/2008), 2/619.

İmam Nevevî (öl. 676/1277), Ebû Hüreyre'nin aktardığı hadisin şerhinde ayette zikredilen çağrının nahr günü olduğunu ve Hz. Peygamber'in içinde hac menâsikinin çoğu bulunduğu için bugünü tayin ettiğini bildirmiştir. O, âlimlerin bu hususta ihtilaf ettiğini söylemiş ve temrîz sîgalarıyla (فيل) denildi diyerek) farklı görüşleri nakletmiştir.¹²¹

Müzhirî (öl. 727/1326) İbn Abbas'ın "yevme'l-hacci'l-ekber" arefe günüdür, sözünün hadise muvafık olduğunu belirtmiştir. Zira rivayette söz konusu olan hutbe, arefe gününde gerçekleşmiş ve arefe gününü idrak eden kişi ise hac farızasının çoğunu yerine getirmiştir. Haccu'l- ekber Hz. Peygamber'in katıldığı hacdır, diyenler de vardır.¹²² Müzhirî, konuya dair diğer rivayetlere değinmeden "hacc-ı ekber" in arefe günü olduğunu belirtmiştir.

Tîbî (öl. 743/1343) içinde birçok hac menâsikini topladığı için ayette geçen büyük hac gününün, Kurban Bayramı'nın birinci günü olduğunu ifade etmiştir.¹²³

İbn Kayyım (öl. 751/1350), "Ayette geçen bildiri hiç şüphesiz nahr günü Mina'da gerçekleşmiştir. Arefe ve bütün hac günleri olduğunu söyleyenler var ancak doğru olan nahr günü olmasıdır. Bu konuda kesin delil vardır. Zira Buhârî ve Müslim de bunu söylemektedir."¹²⁴ şeklinde kesin bir dille görüşlerini ifade etmiştir.

Kirmânî (öl. 786/1384), ayette zikredilen hacci'l-ekberin ilanının nahr günü olduğunu söylemiştir.¹²⁵

İbnü'l-Mülakkın (öl. 804/1401) konuyla ilgili farklı yerlerde şu bilgileri aktarmaktadır: "Yevmu'n-nahr, yevme'l-hacci'l-ekberdir. Bu, Malik'in ve fukahadan bir grubun sözüdür. Arefe günü diyenler de olmuştur. Ekber sözü hacc-ı asgar yani umre sözüne mukabil olarak kullanılmıştır. İnsanlar Câhiliye döneminde Arafat'ta vakfe yapıyordu. Kureyş Müzdelife'de vakfe yapıyordu. Zira onlar biz haremde çıkmıyoruz, derlerdi. Dolayısıyla sabah namazı, Kurban Bayramı günü ve gecesi hepsi Müzdelife'de toplandığından buna haccü'l-ekber denilmiştir."¹²⁶ İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hüreyre hadisini zikrettikten sonra hacc-ı ekber gününün bayramın bütün günleri olduğunu söyleyenler olsa da en sahih olan bayramın birinci günü olmasıdır,¹²⁷ şeklinde kanaatini açık bir şekilde ifade etmiştir.

İbn Hacer (öl. 852/1449) hacc-ı ekber gününün nahr günü olduğunu belirtmiş ve konuya dair diğer görüşleri de zikretmiştir.¹²⁸

Aynî (öl. 855/1451) ayetteki çağrının nahr günü olduğu ifade edilmiştir diyerek Ebû Dâvûd'un rivayetini aktarmıştır.¹²⁹ Aynî, başka bir yerde de nahr gününü zikrettikten sonra

¹²¹ Nevevî, *el-Minhâc*, 9/166.

¹²² Muzhirüddîn el-Hüseyn b. Mahmud el-Müzhirî, *el-Mefâtiḥ fi şerhi 'l-Mesâbih*, thk. Nureddin Talib (Beyrut: Darü'n-Nevâdir, 1433/2012), 3/337.

¹²³ Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *Şerhu mişkâti 'l-Mesâbih* (Riyad: Mektebetu Nazar Mustafa, 1417/1997), 6/1980.

¹²⁴ Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî el-Azîmâbâdî, *'Avnü'l-ma'bûd ve hâşiyetu ibn Kayyım* (Beyrut: Dâru'l-Kutubil-İlmiyye, 1415/1994), 5/293-294.

¹²⁵ Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi sahihi 'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâü't-türâsi'l-Arabî, 1401/1981), 17/131.

¹²⁶ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısıri İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh li şerhi 'l-câmi's-sahih* (Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1429/2008), 18/643.

¹²⁷ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, 22/406.

¹²⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/577; 8/321.

¹²⁹ Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 7/44.

konuya dair ihtilafları aktarmıştır.¹³⁰ O, tefsir bölümünde ise Zemahşerî'nin görüşüyle başlamıştır. Yani hacc-ı ekber gününün arefe olduğuna dair görüşleri zikrettikten sonra diğer rivayetleri aktarmıştır.¹³¹ Aynî konuyla ilgili rivayetleri aktardıktan sonra tercih ettiğimiz budur, şeklinde kesin bir açıklamada bulunmamıştır. Ancak konuyu eserin birkaç yerinde nahr günü ile alakalı rivayetlerle açıklamasının, onun görüşünü yansıttığını söyleyebiliriz.

Kastallânî (öl. 923/1517) haccu'l-ekber günü hakkında ihtilaf edildiğini söyleyerek bunları; arefe, nahr, Hz. Ebû Bekir'in haccı, Kıran haccı ve bütün hac günleri, şeklinde beş maddede toplamıştır.¹³² Kastallânî, Hz. Ebû Bekir'in haccının farklı aylarda olduğuna dair tartışmayı, zilhicce ayında olmasaydı Cenâb-ı Allah yevme'l-haccı'l-ekber demezdi, diyerek sonlandırmıştır.¹³³ Kastallânî, Tevbe sûresi üçüncü ayetin açıklamasında hacc-ı ekber için arefe günüdür diyerek konuya dair görüşü zikretmiş, diğer görüşleri denildi (قيل) diyerek tercihini de zımnen belirtmiştir.¹³⁴

Ali el-Kârî (öl. 1014/1605); hadiste zikredilen “yevmu'n-nahr”dan kastın, içinde “hacc-ı ekber” ve haccın en büyük rükünlerinin olduğu, Kurban Bayramı'nın ilk günüdür. Bazı şârihler teşrik günlerinin ilki olan arefe günü olduğunu söylemişlerdir. Zira “sahih” bir hadiste vârid olmuştur ki; günlerin en faziletlisi arefe günüdür.¹³⁵ Ali el-Kârî üstünlük sıralamasına birinci sırada nahr, ikinci sırada ise arefe günü olduğunu aktardıktan sonra haccın “büyük” ve “en büyük” şeklinde nitelendirilmesinin sebeplerini dört maddede açıklamıştır:

1. Umre hacc-ı asgar olduğu için,
2. Bugün de meydana gelen amellerin büyüklüğü sebebiyle,
3. Bu hacda mümin, müşrik ve Ehl-i kitabın bayramlarının aynı zamana denk gelmesiyle
4. Bugün de Müslümanların izzeti, müşriklerin zilleti ortaya çıktığı için.¹³⁶

Sehârenpûrî (öl. 1346/1927) hacc-ı ekber günü konusuna dair hadisleri şerh ederken ihtilaf edildiğini dile getirmiş, temrîz sîgalarıyla daha önce aktardığımız görüşleri sıralamıştır.¹³⁷ İhtilaflı görüşlerden sonra da herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.

Mübârekpûrî (öl. 1353/1935) “Ali'ye büyük hac gününün ne olduğu soruldu o da nahr günüdür, dedi.” rivayetini aktardıktan sonra İbn Ömer'in Hz. Peygamber'in Mina'da hutbe irat ederken; “*bu büyük hacdır.*”¹³⁸ hadisini delil olarak aktarmış ardından şu uyarıları yapmıştır: Halk arasında meşhur olan “arefe günü cuma gününe denk gelirse o hac, hacc-ı ekber olur” bilgisinin aslı yoktur. *Mecme'u'l-fevâid*'de isnadına vakıf olmadığımız bir rivayet

¹³⁰ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/82-83.

¹³¹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 18/261.

¹³² Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilmelik el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Mısır: Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, 1323/1905), 3/244.

¹³³ Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 7/148.

¹³⁴ Bk. Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, 7/142.

¹³⁵ Ali b. Muhammed Ebû'l-Hasen Nureddin el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefââtih şerhu Mişkâti'l-Mesâbîh* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1422/2002), 5/1826.

¹³⁶ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefââtih*, 5/1842.

¹³⁷ Sehârenpûrî, *Bezlü'l-mechûd*, 7/411.

¹³⁸ Buhârî, “Hac”, 133.

vardır.¹³⁹ Haccu'l-asgar konusunda ihtilaf vardır ancak cumhur bundan muradın umre olduğu kanaatindedir. Haccu'l-asgarın arefe, haccu'l-ekberin ise nahr günü olduğu söylenmiştir.¹⁴⁰ Mübârekpûrî sözlü olarak doğrudan görüşünü belirtmese de onun şerh ettiği rivayeti benzer anlamda başka bir rivayetle desteklemesi, bu konuyu izah ederken hacc-ı ekberin nahr günü olduğuna dair rivayetlere öncelik vermesi, sonrasında da arefe ile ilgili görüşleri denildi (فيل) diyerek aktarması, onun tercihini yansıtmaktadır.¹⁴¹

Şârihler tarafından şerh edilen hadisler açıklanırken tefsir kaynaklarında aktarılan rivayetler de zikredilmiştir. Ancak büyük bir kısmı denildi şeklinde aktarılmıştır. Bazı şârihler görüşlerini açıkça ifade ederken bazıları ilgili rivayetlere öncelik vererek veya konuya dair bir rivâyeti zikredip devamında bunu teyid edecek mahiyette haberleri aktararak zımnen görüşlerini belirtmişlerdir.

3.2. Müfessirlerin Yaklaşımları

Bu başlık altında “yevme'l-hacci'l-ekber” ibaresinin geçtiği (Tevbe 9/3) ayetin, tefsir kaynaklarında nasıl açıklandığı, ilgili rivayetler tekrarlanmaksızın müfessirlerin kanaati ve aktarım şekli tespit edilmeye çalışılacaktır.

Mukâtil b. Süleymân (öl. 150/767), haccu'l-ekberin nahr günü, haccu'l-asgarın ise umre olduğunu belirtmiştir.¹⁴²

Taberî (öl. 310/922) konuyla ilgili rivayetleri aktardıktan sonra şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: Bana göre bu sözlerin en makbulü; haccu'l-ekberin hac, haccu'l-asgarın ise umre olmasıdır. Çünkü hac erkân ve fazilet bakımından umreden daha büyüktür ve bundan dolayı ekber denilmiştir. Asgar ise umredir zira umrenin erkânı haccın erkânından daha azdır ve bundan dolayı asgar adını almıştır.¹⁴³

İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938) konuyla ilgili herhangi bir yorum yapmadan nahr günüyle ilgili rivayetleri naklettikten sonra diğer görüşleri zikretmiştir.¹⁴⁴

Sa'lebî (öl. 427/1035) “yevme'l-hacci'l-ekber” ibaresinin izahını yaparken bunun ihtilafı olduğunu söyledikten sonra Ebû Cühayfe, Atâ, Tâvus ve Mücâhid'in arefe günü olduğunu söylediklerini ve bunun delilinin de İbn Abbas'ın rivayeti olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁵ O, arefe ile ilgili görüşleri tafsilatlı bir şekilde aktardıktan sonra ihtilafı diğer hususları da aktarmıştır. Sa'lebî'nin konuyu açıklarken hacc-ı ekberin arefe günü olduğuna dair rivayetleri öncelemesi, onun kanaatini yansıtmaktadır. Vâhidî (öl. 468/1076)¹⁴⁶ ve Begavî (öl. 516/1122)¹⁴⁷ de benzer şekilde konuyu ele almışlardır.

¹³⁹ Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi'i't-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 4/27.

¹⁴⁰ Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 4/28.

¹⁴¹ Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 8/384-385.

¹⁴² Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşir el-Ezdi el-Belhî, *et-Tefsîrü'l-kebîr/Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dar'u İhyai't-Turâs, 1423/2002.), 2/156.

¹⁴³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/339.

¹⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 6/1747-1748.

¹⁴⁵ Sa'lebî, *el-Keşf*, 5/9.

¹⁴⁶ Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Nisâbü'rî, *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd vd. (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994), 2/476-477.

¹⁴⁷ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 4/11.

Zemahşerî (öl. 538/1144) “yevme’l-hacci’l-ekber”in arefe günü olduğunu söylemiş ardından “denilmektedir” ifadesini kullanarak bunun “yevmu’n-nahr” olduğuna dair rivayetleri zikretmiştir.¹⁴⁸

Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) haccu’l-ekber günü kavramının arefe ve kurban kesme günü arasında müşterek olarak kullanıldığını, bu konuda ashab ve tabiîn arasında ihtilaf olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁹ Râzî umrenin vucubiyetini anlatırken de umrenin mukabili olarak bunu zikretmiştir.¹⁵⁰ Tevbe sûresi üçüncü ayetin izahını yaparken bu konunun ihtilafı olduğunu söylemiş; ardından, bunun arefe günü olduğunu düşünen İbn Abbas ile diğer görüşleri zikretmiştir.¹⁵¹ Arefe gününün faziletine farklı yerlerde vurgu yapması,¹⁵² onun bu kavram hakkındaki kanaati hakkında ipuçları vermektedir.

Muhammed el-Kurtubî (öl. 671/1273) hacc-ı ekber gününün ihtilafı bir husus olduğunu belirttikten sonra arefe ve nahr günü olduğuna dair delilleri zikretmiş,¹⁵³ ancak onun hangi görüşü tercih ettiği tespit edilememiştir.

Beydâvî (öl. 685/1286): “Yevme’l-hacci’l-ekber bayram günüdür. Çünkü o günde hac tamamlanır ve haccın çoğu fiilleri bugün yerine getirilir. Ayetteki ilan da bugün yapıldı.” açıklamasında bulunduktan sonra diğer görüşleri “denildi” ifadesi ile zikretmiştir.¹⁵⁴ Âlûsî (öl. 1270/1854) de aynı açıklamaları yapmıştır.¹⁵⁵

Nesefî (öl. 710/1310): “Yevme’l-hacci’l-ekber” arefe günüdür; zira hac fiillerinin en büyüğü olduğundan veya nahr günüdür ki bugün de tavaf, kurban, şeytan taşlama ve traş olduğu için hac, “ekber” olarak nitelendirilmiştir. Umre ise “asgar” olarak isimlendirilmiştir.¹⁵⁶

İbn Kesîr (öl. 774/1372) nahr günüdür, dedikten sonra konuya dair açıklamalar yapmış ve rivayetleri zikretmiştir. Diğer görüşlere dair rivayetleri de aktarmıştır.¹⁵⁷ Suyûtî de benzer şekilde konuyu ele almıştır.¹⁵⁸

Celâleddin el-Mahallî (öl. 864/1459) muhtasar tefsirlerden biri olan *Celaleyn*’de hacc-ı ekber gününün yevmu’n-nahr olduğunu belirtmiş, başka da bir görüş zikretmemiştir.¹⁵⁹

Bursevî, (öl.1137/1725) “yevme’l-hacci’l-ekber” için iki kavil olduğunu zikreder ki bunlar arefe ve nahr günleridir.¹⁶⁰

¹⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/244-245.

¹⁴⁹ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 5/326.

¹⁵⁰ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 5/297.

¹⁵¹ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 15/525.

¹⁵² Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 31/149.

¹⁵³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân* (Kahire: Dârü’l-Kütübî’l-Mısrîyye, 1384/1964), 8/69-70.

¹⁵⁴ Nâsirüddîn Ebü’l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envâru’t-tenzil ve esrâru’t-te’vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer’âşî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1418/1998), 3/71.

¹⁵⁵ Ebü’s-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî fi tefsiri’l-Kur’âni’l-‘Azîm ve’s-seb’i’l-mesânî* (Beyrut: Dâru’l-İhya’i’t-Turâsi’l-‘Arabî, ts.), 10/46.

¹⁵⁶ Ebü’l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medârikü’t-tenzil ve hakâiku’t-te’vil*, thk. Yusuf Ali (Beyrut: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1419/1998), 1/663.

¹⁵⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 4/91.

¹⁵⁸ Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 4/128.

¹⁵⁹ Celâleddîn el-Mahallî, *Tefsîru’l-Celâleyn* (Kahire: Dâru’l-Hadîs, ts.), 240.

¹⁶⁰ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-beyân* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, ts.), 3/385.

Şevkânî'ye (öl. 1250/1834) göre ayette geçen “yevme'l-hacci'l-ekber”in tayini hususunda âlimler ihtilaf etmiştir. Aralarında Ali b. Ebî Tâlib, İbn Mes‘ûd, Ebû Evfâ, Muğîre b. Şu‘be ve Mücahid’in bulunduğu bir grup âlim, bunun nahr günü olduğunu benimsemişlerdir. Taberî de bunu tercih etmiştir. Aralarında Hz. Ömer, İbn Abbas ve Tâvus’un bulunduğu diğer bir grup âlim ise “hacc-ı ekber”in arefe günü olduğunu söylemişlerdir. Bu iki görüşten nahr günü olması tercihe daha şayandır. Zira Resûl-i Ekrem müşriklere bu ayetlerin nahr günü tebliğ edilmesini emretmiştir.¹⁶¹

Cemâleddin el-Kâsımî (öl. 1332/1914): “Hacc-ı ekber günü için arefe ve nahr günü denilmektedir. Nitekim İbn Kayyım “Doğrusu *Sahihayn*’de sabit olmuştur ki ayetteki çağrı nahr gününde gerçekleşti, arefe gününde değil. *Sünen-i Ebû Dâvûd*’da da “sahih” isnadla nahr günü olduğu, Ebû Hüreyre ve sahabeden bir grup tarafından söylenmektedir.”¹⁶² şeklinde açıklamıştır. Aynı şekilde Kâsımî iki yerde zilhicce ayının onuncu günü hacc-ı ekber günü olduğunu belirtmiştir.¹⁶³

Konu hakkında Elmalılı’nın (öl. 1942) görüşü şöyledir: Hac bayram günü tamam olur ve Hz. Peygamber’in Vedâ haccı esnasında bayramın ilk günü cemerâta durarak “işte hacc-ı ekber budur” buyurduğu rivayet edilmiştir. Bu nedenle çoğu müfessir, hacc-ı ekberin bayramın birinci günü olduğuna kail olmuştur.¹⁶⁴

Muhammed Esed (öl. 1992), konuyla ilgili rivayetler göz önüne alındığında ayette geçen haccın, Vedâ haccı olduğuna rahatlıkla hükmedebileceğini söylemektedir.¹⁶⁵

Kur’an Yolu adlı tefsirde; haccın tamamlanmasını sağlayan fiiller ve bu ayet gereğince yapılan duyuru ile alakalı tarihî bilgiler dikkate alındığında, ayetten kastın bayram günü olduğu görüşü daha kuvvetli görülmektedir,¹⁶⁶ şeklinde ifade edilmiştir.

Enver Polatoğlu tarafından son zamanlarda yapılan *Kur’an’da Hac* adlı tezde şu değerlendirme yapılmıştır: Genel anlamda “hacc-ı ekber”in arefe günü, bayram günü, mutlak anlamda hac ibadetinin tamamı veya Resûlullah’ın haccettiği günler olduğuna dair görüşler ön plana çıkmaktadır. Arafat ve Müzdelife vakfesi, şeytan taşlama, kurban kesme gibi ayrıcalıklı ibadetlerin olması sebebiyle umreden ayrı olarak yılda bir defa yapılan hacca, “hacc-ı ekber” umreye de “hacc-ı asgar” denilmektedir.¹⁶⁷

Konuya dair yapılan yorumlarda görüşlerini açıkça zikreden müfessirler şunlardır: Mukâtil b. Süleymân, Taberî, Zemaşerî, Nesefî, Beyzâvî, İbn Kesîr, Celâleddin el-Mahallî, Suyûtî, Şevkânî, Âlûsî ve Cemâleddin el-Kâsımî ve Muhammed Esed. Konu hakkında en fazla rivayet aktaran Taberî’dir. Onun aktardığı rivayetler, birçok tefsir kaynağında aynen veya ihtisar edilerek zikredilmiştir.

¹⁶¹ Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, 2/381.

¹⁶² Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vil*, 5/348.

¹⁶³ Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vil*, 5/352; 7/535.

¹⁶⁴ Yazır, *Hak Dini*, 4/271.

¹⁶⁵ Bk. Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı Meâl-Tefsir*, çev. Ahmet Ertürk - Cahit Koytak (İstanbul: İşaret Yayınları, 1420/1999), 1/346.

¹⁶⁶ Bk. Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 2/725.

¹⁶⁷ Enver Polatoğlu, *Kur’an’da Hac* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 17.

Değerlendirme

İncelememizde şârihleri; görüşünü net olarak belirleyenler ve görüş belirtmeyip konuyla ilgili delilleri sıralayanlar olmak üzere iki gruba ayırdık.

1. Şârihlerden “yevme’l-hacci’l-ekber” için sarîh olarak tercihte bulunanları şöyle sıralayabiliriz:

1.1. Arefe günü olduğunu söyleyenler: Tûribiştî ve Müzhirî.

1.2. “Yevmu’n-nahr” yani Kurban Bayramı’nın birinci günü olduğunu söyleyenler: İbn Battâl, Ahmed el-Kurtubî, Nevevî, Tîbî, İbn Kayyim, Kirmânî, İbnü’l-Mülakkın, İbn Reslân, İbn Hacer, Aynî, Münâvî, Ali el-Kârî ve Emîr es-San‘ânî.

1.3. Mutlak (vaktinde icra edilen ve zamanı değişmemiş) hac: Tahâvî.

2. Şârihlerden “yevme’l-hacci’l-ekber” ile ilgili görüşünü sarîh olarak açıklamayıp konuyu ele alma usulünden kanaati anlaşılanlar:

2.1. Kurban Bayramı’nın birinci günü yani yevmu’n-nahr olduğunu ifade eden görüşleri öncelikli ve daha ayrıntılı olarak aktaranlar: Kastallânî, Mübârekpûrî.

2.2. Belli bir rivayeti değil konuyu doğrudan zamanın istidraki, haram aylar ve nesî merkezli olarak açıklayanlar: Sadece Hattâbî’dir.

Bununla birlikte kimi şârihler belli bir rivayetle değil konu merkezli açıklamalar yapmıştır. Görüşlerine başvurduğumuz Tahâvî ve Hattâbî gibi şârihlerin konu odaklı bir şerh takip ettikleri; bunun yanında, diğer şârihlerin ise rivayet merkezli bir yol yürüttükleri söylenebilir. Tahâvî konuyu zamanın istidraki bağlamında ele almış, ardından rivayetler üzerindeki ravi tasarrufundan bahsetmiştir. Bu anlamda Tahâvî meseleyi genel bağlamda ele almış ve çözüm sunmuştur. Ancak Tahâvî’nin yaptığı açıklamanın izlerini sonraki şerhlerde göremediğimizi söylemek isteriz. Hattâbî ise herhangi bir rivayet üzerinde tercihte bulunmaksızın; zamanın eski haline döndürülmesi, haram aylar ve bu aylarla ilgili Câhiliye döneminde yapılan değişiklikleri izah etmiştir. Bu noktada Mehmet Apaydın hocanın konuyla ilgili verdiği bilgileri değerlendirmekte fayda vardır. Onun konuyu Câhiliye döneminde yapılan nesî uygulamasıyla açıklamış olmasına aynen katıldığımızı zira Tahâvî ve Hattâbî’nin açıklamalarının da bunu desteklediğini ifade etmek isteriz. Ancak Apaydın hocanın Hz. Ebû Bekir’in haccının zilhicce ayına denk gelmediği ve zamanında icra edilmediği için “haccu’l-asgar” olduğu,¹⁶⁸ yani bu haccın zamanında yerine getirilmediği için umre mesabesinde olduğu görüşüne katılmıyoruz. Bu husus, ihtilâflı olup şârihlerce tartışılmıştır. Çalışmamızın boyutunu zorlamaması adına kanaatini paylaştığımız şârihlerden sadece Kastallânî’nin “Hz. Ebû Bekir’in haccı zilhicce ayında olmasaydı Cenâb-ı Allah ‘yevme’l-hacci’l-ekber’ demezdi”,¹⁶⁹ görüşünü aktarmakla yetiniyoruz. Tevbe sûresinin ilk kırk ayetlerinde de nesî uygulamasının geçmesi, bu görüşün bir başka delilidir.¹⁷⁰ Daha önce

¹⁶⁸ Bk. Apaydın, *Siyer Kronolojisi*, 31,33.

¹⁶⁹ Bk. Kastallânî, *İrşâdu’s-sârî*, 7/148.

¹⁷⁰ “(Haram ayları) ertelemek, sadece kâfirlikte ileri gitmektir. Çünkü onunla, kâfir olanlar saptırılır. Allah’ın haram kıldığının sayısını bozmak ve O’nun haram kıldığını helâl kılmak için (haram ayını) bir yıl helâl sayarlar, bir yıl da haram sayarlar. (Böylece) onların kötü işleri kendilerine güzel gösterilmiştir. Allah kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez.” (et-Tevbe 9/37)

aktardığımız gibi bu ayetler hicrî 9.yılda inmiştir. Hz. Ebû Bekir'in haccının da aynı yılın zilhicce ayında gerçekleşmiş olup “ekber” vasfına sahip bir hac olduğu kanaatindeyiz.

Şârihlerden bazıları “en faziletli gün” ile “büyük hac günü” konusunu aynı anda değerlendirmiş ve konuyla ilgili rivayetler arasında bir tercihe yönelmiştir. İmam Nevevî, Ebû Hüreyre'den nakledilen hadisin şerhinde “hacc-ı ekber”in nahr günü olduğu belirtilmekle birlikte cuma günü haftanın, arefe günü ise yılın en faziletli günü olarak kabul edilmiştir.¹⁷¹ Nevevî, ekber gün ile en faziletli gün arasında bağlantı kurmadan şerh ettiği rivayetleri kendi bağlamında açıklamıştır. O, konuyu bütünsel bir bağlamda ele almamıştır. İbn Reslân da bu konuda Nevevî'nin yolunu takip etmiş, onun getirdiği delilleri aynen aktarmıştır. Ancak İbn Reslân, İmam Nevevî ile aynı örneği kullanmakla beraber en hayırlı günün arefe olduğuna dair rivayeti zikretmiş, Nevevî ise herhangi bir delil zikretmeden görüşünü serdetmiştir. Hem Nevevî hem de İbn Reslân rivayetler arasında herhangi bir problemin varlığından bahsetmemişlerdir. Rivayetlerin arasını cem etme meselesinden bahseden Şevkânî olmuştur. O, cuma günü ile arefe gününün faziletiyle ilgili hadislerin birbiriyle muarız olduğunu söyleyerek; cuma gününün haftanın diğer günlerine, arefe veya Kurban Bayramı'nın birinci gününün ise yılın sair günlerine nispetle en faziletli gün olduğunu aktarmıştır. Bu iki hadis içerisinde cumanın faziletine dair hadisin daha “sahih” olduğunu da belirtmiştir.¹⁷² Aynı şekilde o, Abdullah b. Kurt'tan nakledilen rivayetin¹⁷³ şerhinde de konuyla ilgili üç hadisin birbiriyle çeliştiğini belirtmiştir. Şevkânî, Abdullah b. Kurt'un rivayeti ile arefe gününün Allah katında en faziletli gün olduğunu belirten Câbir b. Abdillâh'ın rivayetini¹⁷⁴ delâlet açısından ele almış ve arefe gününün faziletine dair hadisin delâletinin daha kuvvetli olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁵ O, cuma ile arefe günlerinin faziletine dair hadislerin hangisinin daha “sahih” olduğuna değinmiş ancak arefe günü rivayeti ile nahr günü rivayeti arasında sıhhat açısından bir değerlendirme yapmamıştır.¹⁷⁶ Sıhhat açısından bakıldığında cuma gününün faziletiyle ilgili rivayetler, günlerin fazileti ile alakalı rivayetler içerisinde en kuvvetli olanıdır. “Hacc-ı ekber”in bayramın birinci günü olduğuna dair rivayetin, arefe günüyle ilgili rivayetten daha güçlü olduğunu söyleyebiliriz. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi faziletlerle ilgili rivayetleri birbirinin muarızı olarak görmemekteyiz. Zira zaman ve zeminin değişmesiyle faziletlerin değişkenlik göstermesi pek tabiidir.

Emîr es-San‘ânî'de olduğu gibi¹⁷⁷ şârihlerin herhangi bir rivayete dayanmaksızın kabul görmüş çıkarımları söz konusudur. Şayet arefe günü cuma günüyle birleşirse bugün en faziletli gün olur. Bu, cumanın faziletine dair rivayetin güçlü olmasından ve iki faziletin bir araya gelmesinden kaynaklanmaktadır.

Aynı şekilde müfessirleri de görüşünü net olarak belirleyenler ve görüş belirtmeyip konuyla ilgili delilleri sıralayanlar olmak üzere iki gruba ayırabiliriz.

¹⁷¹ Bk. Nevevî, *el-Minhâc*, 6/142.

¹⁷² Bk. Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, 3/286.

¹⁷³ “Allah katında günlerin en büyüğü kurban günüdür. ...” Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 31/427; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 18; Nesâî, *es-Sünenü'l-kebîr*, 4/192; İbn Huzeyme, *Sahih*, 4/273; Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/246.

¹⁷⁴ İbn Hibbân, *Sahih*, 9/164; Ebû Ya‘lâ, *Müsned*, 4/69.

¹⁷⁵ Bk. Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, 5/154.

¹⁷⁶ Bu bölümün hadislerinin sıhhati için yaptığımız değerlendirmeye bk. s.16-17.

¹⁷⁷ Bk. Emîr es-San‘ânî, *et-Tenvîr*, 2/496-497.

1. Müfessirlerden “yevme’l-hacci’l-ekber” için sarıh olarak tercihte bulunanları şöyle sıralayabiliriz.

1.1. Arefe günü olduğunu söyleyenler: Zemahşerî ve Nesefî.

1.2. Kurban Bayramı’nın birinci günü yani yevmu’n-nahr olduğunu söyleyenler: Mukâtil b. Süleymân, İbn Kesîr, Beyzâvî, Celâleddin el-Mahallî, Suyûtî, Şevkânî, Âlûsî ve Cemâleddin el-Kâsımî.

1.3. Haccu’l-ekber mutlak haccdır, haccu’l-asgar ise umredir: Taberî.

1.4. Haccu’l-ekber, Vedâ haccıdır: Muhammed Esed.

1.5. Burada üzerinde dikkatle durulması gereken husus, vâki ihtilafların da telifi bakımından terkipteki “yevm” kelimesine vurgu yapılmasıdır. Öyle ki Arap örfünde, tarihinde ve lügatta “yevm” kelimesinin daha başka ne gibi anlamlara geldiği dikkatten uzak tutulmamalıdır. İslami esaslarda ilk hac uygulamasının h.9’da Hz. Ebû Bekr’in riyasetinde yapılan hac mı yoksa bir yıl sonra Hz. Peygamber’in bizzat mübelliğ ve mübeyyin sıfatıyla tatbik ettiği hac midir? Diğer ehemmiyet noktası ise “yevm” kelimesinin anlamlarına uygun olarak Hz. Ebû Bekr’in haccının, asırlarca devam edip gelen Câhiliye haccına ve müşriklerin Ka’be ziyaretine son vermesi bakımından tarihsel ve toplumsal bir ehemmiyet taşıdığı kesin olmakla birlikte kendisinde “dinin tamamlandığı” şeklinde ilahî fermanın inzal edildiği “Nebevi Hac” ise artık dinin amel ve ahkâmının kemal noktasını teşkil etmesi bakımından “yevmu’l-ekber” olması da muhtemel değil mi? Bu denli kıymetleri içeren bu ibadetin, sadece hikemi değil aynı zamanda sosyolojik ve psikolojik anlam taşıyan bazı “şart” ve “rükün”lerin tatbik edildiği zaman ve mekânın da “en büyük gün” olarak Resûlullah tarafından sahabenin dikkatine sunulması akla gelmektedir.¹⁷⁸

Müfessirlerden “yevme’l-hacci’l-ekber” ile ilgili görüşlerini sarıh olarak açıklamayıp kendilerine göre en kuvvetli olan delilleri önce zikrederek kanaatlerini zimnen ifade edenler;

1. Yevme’l-hacci’l-ekberin arefe günü olduğu kanaati ağır basanlar: Sa’lebî, Vâhidî, Begavî ve Fahreddîn er-Râzî.

2. Kurban Bayramı’nın birinci günü yani yevmu’n-nahr olduğunu ifade eden görüşleri öncelikli ve daha ayrıntılı olarak aktaranlar: İbn Ebî Hâtim ve Bursevî.

Muhammed Kurtubî, hacc-ı ekber gününün ihtilaflı bir husus olduğunu belirttiikten sonra arefe ve nahr günü ile ilgili görüşleri zikretmiştir. Onun hangi kanaatte olduğunu söylemek zordur.

Konuyla ilgili rivayetlerin çeşitliliğinin tefsirlerde daha çok olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte Elmalılı’nın müfessirlerin çoğunun “hacc-ı ekber”in Kurban Bayramı’nın birinci günü olduğuna kail olduklarını söylemesinin¹⁷⁹ isabetli olduğunu görmekteyiz.

Mevcut araştırmamızda “Yevme’l-hacci’l-ekber” ibaresi için konunun daha fazla uzamaması adına ayrı bir başlık altında fukahânın yaklaşımları ele alınmamıştır. Ancak genel bir bilgi vererek şunları söyleyebiliriz: Muhammed el-Kurtubî “hacc-ı ekber” için Hanefî ve

¹⁷⁸ Çalışmamızın tashihi sadedinde Prof. Dr. Veli Atmaca’nın düştüğü kayıt.

¹⁷⁹ Bk. Yazır, *Hak Dini*, 4/271.

Şâfiî mezhebinin bir kavlinin arefe; Mâlikî'nin mezhebinin de nahr günü olduğunu zikretmektedir.¹⁸⁰ İbn Reslân ise Mâlik, Şafî ve Ahmed'in nahr gününün "hacc-ı ekber" olduğunu "sahih" kabul ettiklerini,¹⁸¹ söylemekte ve bu bilgilerin aynısını Şevkânî de aktarmaktadır.¹⁸²

Kanaatimizce hem şârihler hem de müfessirler konuyu salt rivayetler üzerinde ele almışlardır. Konuya daha genel bir çerçeveden bakıldığında aslında Câhiliye dönemi nesî uygulaması gözden ırak tutulmuş, bu anlamdaki vurguya dikkat edilmemiştir. Hz. Peygamber'in Veda haccında vurguladığı hususlardan biri Câhiliye Araplarının haram ayların yerlerini değiştirme uygulamalarını kaldırmak olmuştur. Bu husus Tevbe sûresi¹⁸³ ve bazı rivayetlerde dile getirilmiştir. Buhârî, Müslim ve başka muhaddislerin Ebû Bekre es-Sekafi'den (öl. 51/671 [?]) aktardığı bu hadislerden birinde Hz. Peygamber Veda haccında nahr günü devesi üzerinde; zamanın Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü ilk vaziyetine döndüğünü, Allah indinde ayların on iki ve bunlardan dördünün haram ay olduğunu; zilkade, zilhicce ve muharrem aylarının arka arkaya geldiğini, bir de Mudar'ın ayı olan receb olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁴ Allah Resûlü'nün muhataplarına önce bu hangi aydır diye sorarak ardından zilhicce değil midir buyurması, zihinlerdeki zamanla ilgili hatayı düzeltmeyi hedeflediğini göstermektedir. Hadis kaynaklarında bu iki konu peş peşe işlenmekle birlikte bu husus şerh ve tefsirlerde ihmal edilmiştir. Allah Resûlü'nün konu bağlamında buyurduğu bugününüz hangi gündür vurgusunun asıl sırrı da kaçırılmış, hal böyle olunca konu hakkında farklı kanaatler ortaya çıkmıştır. Rivayetlerde olayın bir yönüne yapılan vurgu, konunun farklı noktalara kaymasına sebep olmuştur. Şarih ve müfessirler konuyu bütüncül bir perspektifle ele almayı, ilgili rivayetten hareketle bir sonuca ulaşmışlardır.

"Yevme'l-hacci'l-ekber" ibaresindeki "ekber" nitelemesi hacca lafzına yönelik yapılmıştır. Şayet diğer lafzlara yapılmış ise bunun "parçayı söyleyip bütünü kast etme" kabilinden olduğunu söyleyebiliriz. Şerh ve tefsirlerde ihtisar edilmiş bazı rivayetlerden hareketle "ekber" vasfını açıklamak için belli gün ve bugünün faziletleri sıralanmış,¹⁸⁵ öyle ki; diğer din mensuplarının hac ve bayramları ile Müslümanların haclarının aynı zamana denk gelmesinde fazilet ve lütuf arayışına gidilmiştir.

Durum böyle olunca "ekber" vurgusunun asıl sebebi nedir sorusuna cevap vermemiz icap edecektir. O da Câhiliye döneminin ahd-i zihninde bulunan ve nesî uygulaması yüzünden bir türlü gerçek yerini bulamayan haccın kendi zamanında gerçekleşmesidir. Yani tevriye günüyle başlayıp Mina günlerinin sona ermesiyle biten bir hac farızasının "ekber" olduğunu söylemek isteriz. Konu hakkında yapılan yorumlar olayın bir boyutunu ele aldığından

¹⁸⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâm*, 8/69-70.

¹⁸¹ İbn Reslân, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, 8/278.

¹⁸² Bk. Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, 5/154.

¹⁸³ "(Haram ayları) ertelemek, sadece kâfirlikte ileri gitmektir. ..." (et-Tevbe 9/37)

¹⁸⁴ Buhârî, "Meğâzî", 77; "Udâhi", 5; "Tevhîd", 24; Müslim, "Kasâme", 29,30; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 67; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 34/24.

¹⁸⁵ "Ekber" vasfı için konuyla ilgili kaynaklarda en çok tekrarlanan hususlar şunlardır: O gün, saçların tıraş edilmesi ve kurbanların kesilmesi; Müslümanlar ve müşrikler aynı anda hac yapması; Ehl-i kitabın bayramları o güne denk gelmesi; o gün de Müslümanların izzeti ve müşriklerin zilleti ortaya çıkması; o günde meydana gelen amellerin büyük olması... bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/336; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/525-527.

yukarıda söylenen görüşler muteber görülebilir ancak meselenin sadece bir yönüne işaret etmektedir.

Sonuç

Tevbe sûresi üçüncü ayette geçen “yevme’l-hacci’l-ekber” ibaresi ile neyin kastedildiğini tespit etmeyi hedeflediğimiz bu çalışmada; genel muhtevaya örnek teşkil edecek nicelikte şârihler ve müfessirlerin bu tabir hakkındaki görüşleri ortaya konularak değerlendirilmiştir. Kur’an ve Sünnetle sabit olan bu terkinin delâletinde ihtilaf edilmiştir. “Hacc-ı ekber”in arefe günü, nahr günü, Ebû Bekir’in (r.a.) hac emirliği yaptığı hac, Vedâ haccı, Kırân haccı, Kurban Bayramı’nın dört günü ve mutlak hacca delalet ettiğine dair rivayet ve görüşler olmakla beraber ihtilafın, “nahr” ve “arefe” günü üzerinde yoğunlaştığı görülmüştür.

Şârihlerin büyük çoğunluğu “yevme’l-hacci’l-ekber”in Kurban Bayramı’nın birinci günü olduğunu ifade ederken Tûribiştî ve Müzhirî arefe günü olduğunu zikretmişlerdir. Tahâvî ve Hattâbî ise konuyu zamanın ilk haline döndürülmesi yani Câhiliye döneminde yerleri değiştirilen ayların eski halini alması olarak ele almışlardır.

Bazı şârih ve müfessirler tercihlerini açık bir şekilde ortaya koyarken bazıları da açıkça belirtmeyip rivayetleri aktarırken tercih ettikleri rivayetleri önce zikrederek görüşlerini zımnen yansıtmışlardır. Şerh ve tefsirlerde kuvvetli görüş aktarıldıktan sonra diğer görüşler, temrîz sîgalarıyla nakledilmiştir.

Müfessirlerin çoğunluğu şârihler kadar olmasa da “hacc-ı ekber”in nahr günü olduğunu görüşündedir ancak arefe günü olduğunu söyleyenler de azımsanmayacak sayıdadır. Bu da bir anlamda İbn Abbas’ın konu hakkındaki görüşünün müfessirler üzerindeki etkisini göstermektedir.

Hac için “ekber” nitelemesinin yapıldığı rivayetlerde bazı zaman ve günlerin fazileti öne çıkmış; cuma, arefe ve nahr günlerinin üstünlüğünü ifade eden rivayetlerle birlikte ele alınmıştır. Şârihlerden; Nevevî, Irâkî, İbn Reslân, Münâvî, Emîr es-San’ânî, Şevkânî ve Sehârenpûrî “yevme’l-hacci’l-ekber” ile günlerin faziletli olanına dair rivayetleri bir arada değerlendirmişlerdir. Nevevî, İbn Reslân, Münâvî ve Şevkânî “hacc-ı ekber”in nahr günü olduğunu kabul etmelerinin yanı sıra en faziletli günün arefe günü olduğunu benimsemişlerdir. Ayrıca bazı şârihler; başka bir delile ihtiyaç duymadan, cuma ile nahr veya cuma ile arefe bir araya geldiğinde bugünlerin faziletine binaen “hacc-ı ekber” olabileceğinden bahsetmişlerdir.

Bazı rivayetlerde geçen nahr günü vurgusu, şerhlerde konunun bu minval üzere ele alınmasına neden olmuştur. Oysaki konuyla ilgili hadislerin bazı tarikleri “hacc-ı ekber”in yanı sıra haram aylar ve zamanın istidrakini de ele almıştır. Bir anlamda takti yönteminin konuyu daralttığını; nesî âdetinin kaldırıldığı, bir daha geri gelmeyeceği ve bundan böyle haccın zamanında yapılacağına dair asıl vurgunun kaçırıldığını söyleyebiliriz.

Kavramsal olarak ayete istinaden emrin yerine getirilmesi olarak bakıldığında Hz. Ebû Bekir’in haccının; Resûlullah’ın önderliğindeki haccın farklı gün ve mekânlarda irad ettiği hutbelerdeki “hacc-ı ekber” vurgusundan Veda haccının; Arafat’ta vakfe yapmanın haccın en

büyük rüknü olmasından hareketle arefe gününün; haccın birçok rüknünü içinde barındırmasından dolayı nahr gününün “hacc-1 ekber” olduğu söylenebilir. Ancak Resûlullah’ın bugündeki zaman vurgusu da göz önüne alındığında “hacc-1 ekber” bütün bugünlerin hepsini kapsayan bir gün olmalıdır. Buradaki “ekber” vurgusu, kendi vaktinde yerine getirilen hac olup haccı umreden ayırmak içindir. Bu anlamda yapılan yorumlarda vurgunun hangi kelimeye yapıldığına göre değiştiği dikkate değer olup “yevm”e hasredilen anlam ile “hacc-1 ekber”e yapılan vurgunun, âlimler arasındaki vâki ihtilaflarda etkili olduğunu düşünüyöruz.

Netice olarak “hacc-1 ekber” bütün bu zamanların bileşkesinden çıkan; vasfı değiştirilmemiş, kendi aslı hüviyetinde yerine getirilen hac farızasıdır.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî. *et-Tefsîr*. thk. Mahmûd Muhammed. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Müsned*. thk. Şu'ayb Arnaût vd.. 47 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Alî el-Kârî, Alî b. Muhammed Ebü'l-Hasen Nureddin. *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâtî'l-Mesâbîh*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1422/2002.
- Âlûsî, Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-meşânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhya'i't-Turâşî'l-'Arabî, ts.
- Apaydın, Mehmet. *Siyer Kronolojisi*. İstanbul: Kuramer, 1. Basım, 2018.
- Ataş, Hacı. *Hac Emirliği*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Aynı, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed. *'Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, ts.
- Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî el-Azîmâbâdî. *'Avnü'l-ma'bûd ve hâşiyetu ibn Kayyim*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubil-'İlmiyye, 1415/1994.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullâh en-Nemr vd. Riyad: Dâru Taybe, 1409/1999.
- Beydâvî, Nâsirüddîn Ebü'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'âşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1418/1998.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî. *es-Sünenü'l-kebîr*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr b. Abdilhâlık. *Müsned*. thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullâh vd. 18 Cilt. Medine-i Münevvere: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1. Basım, 1424/2003.
- Boks, Abdullah. "Arafat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/261. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Bolay, M. Naci. "Delâlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/119. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir. 9 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2002.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, ts.
- Caner, Abdurrahman. "Fıkıh Usulünde Delillerin Çelişmesi ve Tercih Sebepleri (İbnü's-Sübki Örneği)". *Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 2 (2020), 25-43.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *Sünen*. thk. Şu'ayb Arnaût vd.. 5 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle 1424/2004.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *Âsâr*. thk. Ebü'l-Vefâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsilî. *Müsned*. thk. Huseyn Selîm Esed. 13 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn li Turâs, 1404/1984.
- Elbânî, Muhammed Nâsirüddîn. *Da'ifü't-tergîb ve't-terhîb*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1421/2000.

- Emîr es-San‘ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm. *et-Tenvîr şerhu'l-câmi'i's-sagîr*. thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrahim. 11 Cilt. Riyad: Mektebetü Dâri'l-İslâm, 1432/2011.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı Meâl-Tefsir*. çev. Ahmet Ertürk - Cahit Koytak. 3 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 1420/1999.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbü'rî. *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Harman, Ömer Faruk. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/382. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî. *Me'âlimü's-Sünen*. 4 Cilt. Halep: Matbaatu'l-İlmiyye, 1352/1933.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Ebî Bekr. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menbe'u'l-fevâid*. thk. Husâmuddîn Kudûsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî. *Şerhu sahihi'l-Buhârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- İbn Ca'd, Alî b. Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî el-Bağdadî. *el-Müsned*. thk. Amir Ahmed Haydar. Beyrut: Muessesetu Nâdir, 1410/1990.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tîb. 9 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetu Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Musannefî'l-ehâdîs ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1983.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdulkâkî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Adil Ahmed. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Sa'îd b. Hazm ez-Zâhirî. *Haccetü'l-Vedâ'*. thk. Ebû Süheyb. Riyad: Beytü'l-Efkâr, 1418/1998.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî. *Sahîhu ibn Hibbân bi tertîbi ibn Balabân*. thk. Şu'ayb Arnaût. 18 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle 1414/1993.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddîsîn ve'd-duafâi ve'l-mekrûkîn*. thk. Mahmûd İbrahim Zâyid. 3 Cilt. Halep: Dâru'l-Va'î, 1396/1976.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk. *Sahîh*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1424/2003.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dımeşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Muhammed Huseyn Şemsuddîn. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî. *Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdulkâkî. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1336/1918.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn b. Mukerrem. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993.
- İbn Reslân, Şihâbüddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Husayn b. Ali. *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. 20 Cilt. Mısır: Dâru'l-Felâh, 1437/2016.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Keşfu'l-Muşkili min Hadîsi's-Sahîhayn*. thk. Ali Huseyn el-Bevâb. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, ts.

- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısrî. *et-Tavdîh li şerhi'l-câmi'î's-sahîh*. 36 Cilt. Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1429/2008.
- İbn Vaddâh, Ebû Abdillâh Muhammed b. Vaddâh b. Bezî' el-Kurtubî. *el-Bida' ve'n-nehÿü 'anhâ*. thk. Amr Abdulmun'im. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1416/1995.
- Kâdî İyâd, Ebü'l-Fadl el-Yahsubî. *İkmâlu'l-Mu'lim bi Fevâidi Muslim*. thk. Yahya İsmail. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1419/1998.
- Karaman, H. vd.. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî. *Mehâsinü't-te'vîl*. thk. Muhammed Bâsil. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilmelik. *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, 1323/1905.
- Kirmânî, Ebü Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf. *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1401/1981.
- Kurtubî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhim Eттаfeÿÿiş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısrîyye, 1384/1964.
- Kurtubî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrahim. *Müfhim limâ eşkele min Telhîsi kitâbi Müslim*, thk. Muhyiddin Dîb Müstü vd.. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1417/1996.
- Kutluay, İbrahim. *Sünnete Göre Takdis ve Taftîl Meseleleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Kültür Tarihimizde Sivash Bir Aile Sarhatipzadeler*. ed. Alim Yıldız. Sivas: Buruciye Yayınları, 2011.
- Mahallî, Celâleddîn-Süyûtî, Celâleddîn. *Tefsîrü'l-Celâleyn*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.
- Mâzerî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkillî. *el-Mu'lim bi fevâ'idü Müslim*. thk. Muhammed eş-Şâzelî. 3 Cilt. Cezair: el-Müessesetü'l-Vataniyye, 1408/1988.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâluddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Mukâtil, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *et-Tefsîrü'l-kebîr/Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 4 Cilt. Beyrut: Dar'u İhyâi't-Turâs, 1423/2002.
- Müzhirî, Müzhirüddîn el-Hüseÿin b. Mahmud. *el-Mefâtîh fi şerhi'l-Mesâbîh*. thk. Nureddin Talib. 6 Cilt. Beyrut: Darü'n-Nevâdir, 1433/2012.
- Mübârekpûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm. *Tuhfetü'l-ahvezi bi-şerhi Câmi'î't-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Münâvî, Zeynuddîn Muhammed Abdür-raûf. *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-cami'î's-sağîr*. 6 Cilt. Mısır: Mektebetu't-Ticariyyetu'l-Kubrâ, 1356/1937.
- Müslim, Ebü'l-Huseÿn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neÿsâbûrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Nesâî, Ebü Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb. *es-Sünenü'l-kebîr*. thk. Abdulmun'im Şelebî. 10 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risale 1421/2001.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yusuf Ali. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.
- Nevevî, Ebü Zekerıÿyâ Yahÿâ b. Şeref. *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1392/1972.
- Öğüt, Salim. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/393. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

- Özaydın, Abdülkerim. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/388. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Polatoğlu, Enver. *Kur'an'da Hac*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Tâberistânî. *Mefâtihu'l-gayb/et-Tefsîri'l-kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420/1999.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbü'rî. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an*. thk. Ebû Muhammed b. 'Aşûr. 10. Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-'Arabî, 1422/2002.
- Sehârenpûrî, Halil Ahmed. *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*. 14 Cilt. Hindistan: Dirâsâtü'l-İslamiyye 1427/2006.
- Suyûtî, Abdurrahmân Celalüddîn. *el-Câmi'u's-sagîr*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1391/1971.
- Suyûtî, Abdurrahmân Celalüddîn, *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *Neylû'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr*. thk. 'Usâmu'ddîn Sabâbetî. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1413/1993.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414/1994.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefî. 25 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *Müsnedü's-Şâmiyyîn*. thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefî. 4 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1405/1984.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Mısır: Dâru Hicre, 1422/2001.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu müşkili'l-âşâr*. thk. Şu'ayb Arnaût. 16 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1415/1994.
- Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *Şerhu mişkâti'l-mesâbih*. thk. Abdulhamid. 13 Cilt. Riyad: Mektebetu Nazar Mustafa, 1417/1997.
- Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ. *Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975.
- Tûribişî, Fazlullâh b. Hasan b. Hüseyin b. Yusuf el-Hanefî. *el-Müyesser fî şerhi mesabihi's-sünne*. thk. Abdulhamid Hindevi. 4 Cilt. Mekke: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1429/2008.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ. *ed-Du'afâu'l-kebîr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî. *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd vd.. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. İsmail Karaçam vd.. 10 Cilt. İstanbul: Azim Yayınları, ts.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmed. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407/1987.